

पालकनीती

पालकत्वाला वाहिलेले मासिक

संपादक

संजीवनी कुलकर्णी

संपादक मंडळ

- ▶ नीलिमा सहस्रबुध्दे
- ▶ वंदना कुलकर्णी
- ▶ प्रियंवदा बारभाई
- ▶ शुभदा जोशी

मुखपृष्ठ - विनय धनोकर
मांडणी - रमाकांत धनोकर

अक्षरजुळणी-मंगेश कुडले

जानेवारी ते डिसेंबर
२०१४ साठी
वर्गणी रु.२००

वर्गणीचा चेक / ड्राफ्ट
'पालकनीती परिवार'
या नावाने काढावा.

संपर्क :
पालकनीती परिवार,
अमृता क्लिनिक,
संभाजी पूल कोपरा,
कर्वे रस्ता, पुणे-४११००४.
☎ -०२०-२५४४१२३०,
२५६७३५९६

palakneeti@gmail.com
www.palakneeti.org

पालकनीती परिवाराचे प्रकाशन
वर्ष १४, अंक १
१६ एप्रिल २०१४

लेखांत व्यक्त
झालेली मते लेखकांची
व्यक्तिगत समजावीत.

मला आत्यंतिक आवडणारी एक गोष्ट या अंकात सांगायला हवी. 'अफलातून अलमारी'ची गोष्ट*.

एका राजाकडे एक काचेची अफलातून अलमारी असते. तिच्यासमोर उभं राहून आपण काही मागितलं तर ते मिळायचं. अगदी काहीही! मात्र अलमारीतून काही काढून घेतलं तर काहीतरी परत आत ठेवावं असा नियम होता. राजा हा नियम अगदी न विसरता पाळत असे. एकदा राजा गावाला गेलेला असताना ती अलमारी चोरीला गेली. चोरांनी लांब जंगलात जाऊन त्यातून सोन्याच्या मोहरा काढायला सुरुवात केली. एकापाठोपाठ एकेकजण पोतंपोतं मोहरा काढत सुटला. त्यांना इतकी घाई झाली होती की परत काही ठेवायचं असतं याची त्यांना मुळी आठवणच राहिली नाही. सगळे नुसते मोहरा काढत सुटले..ना जेवण ना खाण ना झोप..नुसतं उचल पोतं की फेक, उचल की फेक. प्रत्येकाचा एकेक ढीग झाला. शेवटी वेड लागल्यासारखी स्थिती झाली, दुसरं काही दिसेना की सुचेना. त्यांच्या म्होरक्यानं वैतागून शेवटी त्याचा हातोडा घातला अलमारीवर. खळखळून फुटली ती. आणि सारे चोर मोहरांच्या ढिगावर मरून पडले.

हे कळल्यावर राजाला फार वाईट वाटलं. तो म्हणाला, "अरे अरे, अलमारीत परत काहीतरी ठेवायला विसरले वाटतं सगळे! नाहीतर ते असे मेले नसते." राजानं फुटलेल्या काचांचे सारे तुकडे गोळा करून त्यांचा पृथ्वीचा गोल बनवला. त्यावर सगळे खंडही काढले. ते पाहिल्यावर सगळ्यांच्या लक्षात आलं की आपली पृथ्वीदेखील अशीच आहे. आपण मागू ते आपल्याला देणारी.'

ही गोष्ट लहान मुलांसाठी असली तरी खरं तर ती मोठ्यांसाठीचीच अधिक आहे.

या गोष्टीतलं गाभातत्त्व प्रत्यक्षात जगणारे उडुपीचे श्रीकुमार यांची ओळख 'मातीचा सांगाती' या लेखातून करून देत आहोत. आणखी एक ओळख अंकात आहे, वरील गाभातत्त्व जपणाऱ्या पुण्याच्या हेमा साने यांची, 'एक सहज आणि साधं जगणं, किती दुर्मीळ, किती आश्चर्यकारक!' या लेखात. सगळ्या सृष्टीचा विचार करत असता एका जीवमात्राच्या वाट्याला जितकं येईल तेवढं आपल्याला आनंदानं जगायला पुरतं, याचा वस्तुपाठ सानेबाई आपल्या साध्या जगण्यातून घालून देतात.

याशिवाय या अंकात

असर क्या होता है?

**माझ्या बापानं नाही केला पेरा, तर काय खाल धतुरा?
आणि शब्दबिंब**

*पूर्ण कथा शैक्षणिक संदर्भ अंक ११ मधे पहा.

संपादक, मुद्रक, प्रकाशक व मालक - डॉ. संजीवनी कुलकर्णी यांनी पालकनीती परिवार करिता ग्रीन ग्रॅफिक्स, सी-१०२, सुनिता अपार्टमेंट, १४१७ कसबा पेठ, पुणे-४११०११ येथे छापाय घेऊन अमृता क्लिनिक, संभाजी पूल कोपरा, कर्वे रस्ता, पुणे-४११००४, येथे प्रकाशित केले.

या नियतकालिकस महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे पंतु या नियतकालिकत प्रसिद्ध झालेली मते महाराष्ट्रास साहित्य आणि संस्कृती मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

या महिन्याच्या बावीस तारखेला 'वसुंधरा दिन' असं एक सुंदर नाव

दिलं जातं. मुळात विश्व-शांततेचा संदेश देण्यासाठी त्याचं महत्त्व असलं तरी सुरवातीच्याच काळात पर्यावरण शिक्षणाचा संदर्भ त्याच्याशी स्पष्टपणे जोडला गेलेला आहे. या निमित्तानं या अंकात दोन अत्यंत वेगळ्या व्यक्तींची ओळख आम्ही आपल्याशी करून देत आहोत. ही दोघंही शिक्षणक्षेत्रातली आहेत, पण पर्यावरण शिक्षण हा काही त्यांचा शिकवण्याचा विषय नाही. त्यांच्या जीवनात पर्यावरणाला इतकं सहज आणि जैविक स्थान आहे, की त्यांच्या अस्तित्वाचा पाया पर्यावरणाशी जुळून गेलेला आहे. आपली पृथ्वी ही सर्व जीवमात्रांची आहे. सर्वांच्या किमान गरजा इथे भागल्या पाहिजेत, सर्वांना जगण्याचा हक्क असला पाहिजे आणि तो निभावण्यासाठी संधी असली पाहिजे. तत्त्वतः हा विचार आपल्या सगळ्यांना मान्यच असेल. पण प्रत्यक्षात काहींना जीवनाची साधी संधीही इथे मिळू नये आणि काहींनी मात्र उपभोगाच्या पराकोटीच्या पातळ्या गाठल्यात हे काही योग्यच नाही. हे आणि असले विचार आपण सर्वजण अनेकदा मांडत असतो, त्याबद्दल आपापल्या जगात काहीतरी करतही असतो. काही उत्सव करतात, काही भाषणं देतात, काही स्वतःच्या जीवनात काही व्रतं-नियमांची रचना करतात, काही नुसतेच इतरांना सल्लेही देतात, आणि वेळ आली की 'जीवन हे विसंगतींनीच भरलेलं असतं' अशी एक सर्वव्यापी सबब समोर करतात...वगैरे वगैरे.

श्रीकुमार आणि हेमा साने ही उदाहरणार्थ दोन माणसं (कदाचित अशी अनेक माणसं जगात असतील, ही फक्त उदाहरण आहेत.) आपल्याला जे वाटतं ते

जगतात. फारसं बोलूनसुद्धा दाखवत नाहीत. पर्यावरण कसं जपायला हवं, का जपायला हवं, कोणी, कधी याबद्दल सांगणारी आणि काम करणारी जी मंडळी आहेत, त्यांच्यापेक्षा ही दोघं वेगळीच आहेत. आम्ही या दोन जणांची मोट या अंकात एकत्र बांधलेली असली तरी हेमा साने पुण्याच्या, वनस्पतीशास्त्राच्या प्राध्यापिका आणि श्रीकुमार कर्नाटकातले अभियांत्रिकी गटातले प्राध्यापक आहेत. त्यांची एकमेकांशी ओळखसुद्धा नसावी.

हेमा साने म्हणतात, “मी तर जाणीवपूर्वक काहीच केलं नाही, अगदी निष्क्रिय राहिले.” त्यांच्या घरी गेलो होतो तेव्हा जुन्या वर्तमानपत्राच्या गठ्यापाशी बसून लिखाणात रमून गेलेल्या ह्या बाई पाहताना मला वाटलं, कोणत्या मातीच्या बनल्या आहेत ह्या बाई?

श्रीकुमार विचारवृत्तींनी तंत्रविज्ञानाच्या अत्यंत प्रागतिक जगातले आहेत, प्रत्येक रचनेचा अभ्यास करून गणित मांडून जाणारे आहेत, पण त्यांच्याही जगण्यातलं सूत्र असं दिसतं की, आपल्या जगण्यासाठी होता होईतो आपण निसर्ग-व्यवस्था वापरावी; कारण निसर्गाची व्यवस्था मुळातच अत्यंत कार्यक्षम आणि शाश्वत आहे (उलटपक्षी मानवी व्यवस्था अकार्यक्षम आहे- याचा त्यांनी स्पष्ट केलेला अर्थ या अंकात दिलेलाच आहे). अर्थातच मानवी व्यवस्था पूर्ण टाळणं शक्य नाही, त्यामुळे त्या व्यवस्थांचा कमीतकमी वापर करावा.

बोलताना आपण म्हणतो, “मी शेती करतो”; श्रीकुमार म्हणाले, “नाही, आपण कुणी शेती कशी करणार? आपण शेती करत नाही, करूच शकत नाही; माती शेती करते. आपण फक्त मातीतल्या जीवाणूंना सुयोग्य असं वातावरण तिथे शिल्लक ठेवू शकतो, आपण ते निर्माणसुद्धा करू शकत नाही; पण निसर्गानं ते निर्माण केलेलं असेल तर ते टिकवू शकतो, त्याचा उपयोग करू शकतो; निसर्गानं तयार केलेला जैवभार शेतात नेऊन टाकू शकतो, जी वाळवी जमीन भुसभुशीत करून शेत पिकण्यासाठी मदत करते, ती शेतात जिवंत ठेवू शकतो; शेणाघाणीत असणारे जीवाणू मातीत वास्तव्याला आणू शकतो, आणि माती जिवंत ठेवू शकतो, मातीला शेती करण्यासाठी प्रोत्साहन देऊ शकतो.”

पालकनीतीसारख्या मासिकाचा हा केंद्रविषय व्हावा की नाही यावर आम्ही काहीही विचार केलेला नाही. जगण्याच्या मूलविचारांचं पालकत्व त्यांच्या विचारवृत्तीतून पुढं येतं आहे, असं आम्हाला वाटलं आणि ते तुम्हासमोर मांडावंसं वाटलं एवढाच त्यातला आमचा भाग. आपण आज जगतो आहोत ते जग, त्यातले नियम, त्यातल्या रचना, प्रक्रिया, तऱ्हा, क्रिया, प्रक्रिया, त्यातली ध्येयं, उद्दिष्टं - आपण सर्वच पाहत आहोत, अनुभवत आहोत, भोगत-उपभोगत आणि सहन करत आहोत; असह्य झालं तरी सहनशील राहत आहोत किंवा क्वचित किंचाळत आहोत. अशा परिस्थितीत एक आदिपरिस्थिती, एक शून्याची रेघ रेखता तरी येईल का, एवढाही विश्वास काहीना उरलेला नसेल अशा वेळी- ती रेषा आहे, इतकंच नाही तर ही माणसं तिथं अगदी समृद्धपणानं उभी आहेत- हे पाहून आपला जगण्याचा अर्थोल्हास खचितच वाढतो.

शिक्षण-हक्क कायदा होऊन तीन वर्ष झाल्यानंतरचा एक अभ्यास वाचायला मिळाला. अॅक्शन फॉर द राइट्स ऑव्ह द चाइल्ड (ARC) या पुण्याच्या संस्थेनं हा अभ्यास केला आहे. मार्च २०१३पर्यंतच्या तीन वर्षांत शिक्षण-हक्क कायदानुसार काय काय पूर्ण व्हायला हवं होतं आणि प्रत्यक्षात काय झालं, याचं विश्लेषण त्यांनी केलं आहे. त्यात भौतिक सुविधा आणि शिक्षक-विद्यार्थी गुणोत्तर या बाबींचा विचार केला असता असं आढळलं की पुणे पातळीवर ३१%, महाराष्ट्र पातळीवर ११%, आणि देशपातळीवर ७% एवढ्या शाळांनी नियमानुसार व्यवस्था केलेली आहे.

याच संस्थेनं गुणवत्तेच्या संदर्भात पुणे महापालिकेच्या शाळांत जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा अभ्यास केला. पाचवीच्या पुढच्या ७३ मुलांच्या तपासणीत दिसलं, की बहुसंख्य मुलांना चौथीतला अभ्यासही येत नव्हता. मराठी भाषेतली अपेक्षित असणारी कौशल्यं ५६% मुलांना येत होती, तर गणित २१% मुलांना आणि इंग्रजी तर फक्त १६% मुलांना अपेक्षित पातळीपर्यंत जमत होते.

हे वाचताना एक अभ्यासक म्हणून प्रश्न पडत राहतात. कुठलेही समाजहिताचे कार्यक्रम आखत असतानाच ते नीट होत आहेत ना, हे तपासण्यासाठी व्यवस्थेतच देखरेख आणि मूल्यांकनाच्या रचनेचा समावेश आजकाल करता येतो. ७३ मुलांवरच तपासलंय असं रडत का म्हणायचं? एकतर कार्यक्रमाच्या विस्तारानुसार देखरेख आणि मूल्यांकनासाठी किती मुलांची तपासणी आवश्यक होईल, ती मुलं कशी निवडली जावीत यासाठीच्या पुरेशा स्पष्ट सूचना आपल्याला गणित-विज्ञानाकडून मिळू शकतात. अगदी बाहेरच्या संस्थेकडून असं देखरेख आणि मूल्यांकन करून घ्यायचं असलं तरी ते शक्य असतं. आधीपासून ठरलेलं असलं की रचनाही तयार करून ठेवता येतात, काम सुविहीतपणे होतं. हे कुणाला माहीत नसेल असं मी मानलेलं नाही. पण एकंदरीत सूर पाहता आजवर झालेलं मूल्यमापनही फारसं अर्थपूर्ण नाही, अर्थात कार्यक्रमाचा तर बोजवाराच उडालेला आहे; असा एक सार्वकालिक व सार्वत्रिक सूर दिसतो, तसा का, हे कुणी आपल्याला सर्वानाच समजावून सांगेल का?

मातीचा सांगाती

टी. विजयेन्द्र

काही वर्षांपूर्वी केरळमध्ये एका कम्युनिस्ट युवक-गटाने आयोजित केलेल्या युवक शिबिरात सहभागी होण्याची संधी मिळाली. श्री. नारायणभाई देसाई यांच्या 'गांधीकथा'चा एक कार्यक्रम यामध्ये आयोजित केला होता. गांधीविचार समजावून घेण्याचा हा प्रयत्न मोठा वेधक होता. संध्याकाळी तीन तास नारायणभाई देसाई गांधीबद्दल हिंदीमधून सांगत. ते भाषण भाषांतरित करून इंग्रजी आणि मल्याळमधून ताबडतोब एफ.एम. रेडिओवरून प्रसारित होई. त्यामुळे घरोघरी, कामाच्या जागी, मोबाईलवरूनसुद्धा ते ऐकलं जाई.

दिवसभरात वेगवेगळ्या कार्यकर्त्यांच्या भेटी होत. ते आपापल्या कामाबद्दल मांडणी करत. इथं ज्या कामांची ओळख झाली, त्यापैकी उडुपीचे श्रीकुमार यांनी केलेली मांडणी मनात ठसा उमटवून राहिली. जे. सी. कुमारप्पा यांच्या 'इकॉनॉमी ऑफ पर्मनन्स' या पुस्तकाच्या आधारे त्यांनी शाश्वत जीवनशैलीबद्दल अतिशय सुंदर मांडणी केली होती अगदी प्रामाणिक आणि मनाला भिडणारी! त्यात विचारांची स्पष्टता आणि भविष्याबद्दलची कळकळही होती. शिबिराच्या आयोजकांपैकी एक, सहदेवन, आणि श्रीकुमार हे दोघांही 'सांगत्य' या उडुपी इथल्या संस्थेचं काम करतात. आपल्या वागण्यानं पृथ्वीवरच्या काही संसाधनांचा नाश होतो, तो टाळावा आणि शक्य असेल तितकी निसर्गस्नेही जीवनशैली ठेवावी; शेतजमिनीची सुपीकता वाढवावी, तिची स्थिति सुधारावी, या दिशेनं या संस्थेचे प्रयत्न चालू आहेत. म्हणजे तसं जगून पाहण्याचाच त्यांचा प्रयत्न आहे. उडुपीच्याजवळ नक्रे या गावात सांगत्यची शेतजमीन आहे. गेली काही वर्षे श्रीकुमार तिथे राहताहेत, शेती करताहेत. बाकीचे जमेल तसतसे येऊन यात सहभागी होतात, हातभार लावतात. पर्यावरणाच्या पालकत्वाचा त्यांचा हा प्रयोग पालकनीतीच्या कक्षेबाहेरचा नाही, असा विश्वास आम्हाला वाटतो, म्हणूनच श्रीकुमारचे एक जवळचे मित्र आणि 'सांगत्य'चे एक सदस्य टी. विजयेन्द्र यांना आम्ही त्याबद्दल लिहिण्याची विनंती केली.

श्रीकुमार - माझा जिवाभावाचा मित्र, अत्यंत मुळापासून विचार करणारा, शाश्वत जीवनाचा विचार प्रत्यक्ष आयुष्यात आणणारा. शाश्वतता या तत्त्वाभोवतीच त्यानं स्वतःचं जगणं गुंफलेलं आहे आणि सहृदयता हा तर त्याचा स्थायीभाव आहे. याची बीजं बालपणापासून त्याच्यात असतीलही, पण जाणत्या वयात त्यानं त्याचा खरा अंगीकार केलेला आहे. आपण त्याची रीतसर ओळखच करून घेऊया.

श्रीचा जन्म कर्नाटकातल्या उडुपी इथला. ही चार भावंडं. मोठी बहीण इंजिनीअर, धाकटी डॉक्टर. धाकटा भाऊ उडुपीत व्यवसाय करतो. उडुपीच्याच शाळेत शिकून श्रीनं १९८१ साली मंगळूरच्या 'कर्नाटक रिजनल इंजिनीअरिंग कॉलेज' (KREC) मधून पदवी घेतली. आय.आय.टी. दिल्ली इथून फायबर सायन्सेस अँड टेक्नॉलॉजी असा एका वर्षाचा पदव्युत्तर डिप्लोमा केला. नंतर ओएनजीसी, मुंबईच्या ऑईल रिगवर काम केलं. (श्री म्हणतो, की जे काम मुळी करूच नये, त्याचा अनुभव घेतला!) परत येऊन इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑव्ह सायन्स, बंगलोर इथं त्यानं पीएच.डी. चा अभ्यास सुरू केला. आणि १९९५ साली पीएच.डी. पूर्ण केली.

बंगलोरला शिकत असताना काही मित्र करत असलेल्या चाकोरीबाहेरच्या कामांकडे त्याचं लक्ष गेलं. समाजगटांमध्ये धार्मिक सुसंवाद असावा, खऱ्या विकासाकडे देशाची वाटचाल व्हावी यासाठी ते काम करत असत. यातून त्याची नर्मदा आंदोलनाशी ओळख झाली. काही दिवस तो नर्मदा खोऱ्यात राहिला. विकासाच्या प्रकल्पांमुळे कोणता विकास होतो, त्याची फळं कोण चाखतं आणि त्याची किंमत कोण देतं हे तिथं त्याला प्रथमच पाहायला मिळालं. पुढं त्यानं साधं आयुष्य जगायचं, नैसर्गिक साधनसंपत्ती अगदी आवश्यक तेवढीच वापरायची, तिची उधळमाधळ होऊ द्यायची नाही- असं ठरवलं. या त्याच्या विचारसरणीवर नर्मदा खोऱ्यात जे पाहायला मिळालं त्याचा मोठा प्रभाव होता.

नंतर त्यानं KREC मध्ये शिकवलं. १९९९ सालच्या उन्हाळ्यात आण्विक शस्त्रास्त्रांच्या विरोधात शांतीमोर्चा निघाला होता- पोखरण ते सारनाथ- त्यात श्री सहभागी झाला होता. या दरम्यान त्याला 'संपूर्ण क्रांती विद्यालया'तील मंडळी भेटली. हे 'संपूर्ण क्रांती विद्यालय' गुजराथमधल्या वेडळी गावात आहे. ही काही नेहमीसारखी शाळा नाही. इथं जगभरातून माणसं येतात, आपल्याला जे काही शिकावंसं, शिकवावंसं वाटत असेल ते शिकतात, शिकवतात. सर्व वर्गजाणिवा

विसरून-बाजूला टाकून जगण्यासाठी, काम करण्यासाठी या विद्यालयात संधी असते. २००० साली नोकरी सोडून श्री इथं आला, देशभरातल्या आंदोलकांशी त्याची गाठ पडली. इथं काम करता करता तो या विद्यालयाचा एक भागच होऊन गेला. आता तो विद्यालयाचा विश्वस्तही आहे.

लोकांना 'अहिंसक आंदोलन' शिकवण्यासाठी या विद्यालयाचा पाया घातला गेला, त्याला एक पार्श्वभूमी आहे. १९७०-७२ मध्ये जयप्रकाश नारायणांनी 'संपूर्ण क्रांती'साठी आंदोलन चालू केलं आणि त्यात सामील होण्यासाठी तरुणांना हाक दिली- तरुणांनी प्रतिसाद दिला, पण आंदोलनासाठी त्यांची आवश्यक ती पूर्वतयारी झालेली नव्हती. त्यातून अशा विद्यालयाची गरज अधोरेखित झाली. ज्या मूल्यांवर श्रद्धा ठेवून संपूर्ण क्रांती घडवायची, त्या मूल्यांचा अंगीकार सर्वप्रथम क्रांतीच्या पाईकांनी करायला हवा; वैयक्तिक आयुष्यात आणि मनोवृत्तीतदेखील तो हवा. तरुणांच्या मनोवृत्तीत हा बदल घडवून आणायला जे सुयोग्य वातावरण आवश्यक होतं, ते निर्माण करायचा पाया या विद्यालयानं घालायचा ठरवला. वर्गविहीन, जातीविहीन, समताधिष्ठित जगाचं स्वप्न या क्रांतीनं पाहिलं- ते प्रत्यक्षात आणण्याचा प्रयत्न इथं केला गेला. विद्यालयाच्या छोट्याशा विश्वात शोषणविरहित जीवनशैली आणण्याचा हा प्रयास होता. शोषण निसर्गाचंही नको आणि मानवाचंही नको. प्रेम, सहकार्य यांवर आधारलेली प्रामाणिक अन् निर्भय अशी जीवनशैली हवी! जात-धर्म-पंथ-प्रदेश-लिंग या कशाचाही फायदा न घेणारी आणि या कशामुळेही शोषण न करणारी जीवनशैली! नंतरच्या आयुष्यात श्रीकुमारच्या मनात उपजलेली जगजीवन-जाणिवेची संकल्पना इथल्या अनुभवातूनच जन्माला आलेली असावी.

‘सांगत्य’

२००१ साली श्री परत बंगलोरला आला. त्यानंतर एक वर्षभर त्यानं सेंटर फॉर ॲप्लिकेशन ॲव्ह सायन्स अँड टेक्नॉलॉजी टू रूरल एरियाज (ASTRA) (IISC बंगलोर) इथं काम केलं. २००४ साली उडुपीला परत आल्यावर त्याच्या डोक्यात एकच चक्र फिरत होतं- निसर्गाचं आणि समाजाचं कुठल्याही प्रकारे शोषण न करता कसं जगता येईल- समाजाला आणि निसर्गाला काहीतरी देत राहून हे साध्य करता यायला हवं. शिवाय हे

ऊष्मगतिकी - थर्मोडायनामिक्स हा श्रीचा आवडता विषय. ऊष्मगतिकीच्या तत्वांनुसार तो पर्यावरणाचा विचार मांडतो.

“पृथ्वीवर बाहेरून येणारी एकच गोष्ट आहे- सूर्यप्रकाश. ह्यातल्या काही सूर्यप्रकाशाचं ऊर्जेत रूपांतर होतं आणि उरलेला किरणांच्या रूपात बाहेर टाकला जातो. जी ऊर्जा तयार होते, त्यातली काही वनस्पतींमध्ये साठवली जाते, काही ऊर्जा वारा आणि पाऊस या रूपाने उपयोगी पडते. वाऱ्याच्या आणि पावसाच्या संदर्भात आपण काहीच करू शकत नाही. जे थोडंफार करू शकतो, ते आहे वनस्पतींकडून मिळणाऱ्या जैवभारासंदर्भात आणि खनिज रूपाने साठवलेल्या ऊर्जेसंदर्भात. खनिज ऊर्जा वापरायची आपली पद्धत म्हणजे मुख्यतः पेट्रोल-डिझेल वापरून वाहतूक करणं आणि कोळसा वापरून वीज निर्माण करणं. एका प्रकारच्या ऊर्जेचं दुसऱ्या ऊर्जेत रूपांतर करताना पुष्कळशी ऊर्जा वायाच जाते. उदा. पेट्रोल वापरून वाहन चालवताना त्या ऊर्जेतला २०-२५% भाग यांत्रिक ऊर्जेत रूपांतरित होतो आणि उरलेल्या मोठ्या भागाचं रूपांतर ऊष्णतेत होतं. कोळशाची वीज करताना १५-१७% भागाची वीज होते, आणि उरलेल्या भागाची ऊष्णता. रूपांतरादरम्यान तयार होणारी ही सारी ऊष्णता पृथ्वीचं तापमान वाढवते. म्हणजे प्रत्येकच रूपांतर थोडक्या कामासाठी खूप जास्त ऊर्जा वाया घालवतं. ते नेहमी अकार्यक्षमच असतं, असं म्हणावं लागेल. पण याचा मुळीही विचार न करता आपण अधिकाधिक वेगानं ऊर्जारूपांतर आणि ऊर्जावापर वाढवत सुटलो आहोत. जी ऊर्जा साठवायला पृथ्वीला काही लाख वर्षं लागली होती, ती आपण गेल्या काहीशे वर्षांत संपवली आहे. खनिज ऊर्जा तयार करण्याची पृथ्वीची क्षमता काही अमर्याद नाही, ती आपल्या व्यवहारामुळे/हव्यासामुळे कमी होत चालली आहे. आणि त्याची किंमत आधी गरिबांना मोजावी लागणार आहे. अजूनही आपली अर्थव्यवस्था पर्यावरण नष्ट करण्याच्या उद्योगालाच बक्षीस देते आणि पर्यावरणाचं संवर्धन कुणाला परवडत नाही!”

करताना समाजाकडे पाठ तर कधीही फिरवायची नाही...या विचारातूनच 'सांगत्य' या संस्थेचा जन्म झाला.

सांगत्यची कल्पना मित्रांसमोर मांडताना श्रीकुमारन म्हटलं होतं- "मला वाटतं आपण एका आदर्श कल्पनेपासून सुरुवात करावी. मला हे एक कम्प्यून असावंसं वाटतं. मानवाला जगण्यासाठी आणि विकासासाठी जे काही आवश्यक आहे, ते आता पर्यावरणातून आपोआप मिळेल अशी परिस्थिती राहिली नाही. आपल्या आजच्या गरजा भागण्यासाठी औद्योगिक उत्पादन, विनिमय आणि काही सेवा गृहीत धराव्या लागतात. मात्र या सर्वानी सर्व मानवासाठी काहीही समान संधी दिलेल्या नाहीत. सन्मानानं आणि स्वतंत्रपणानं जगण्यासाठी जी संसाधनं गरजेची आहेत, ती प्रत्येकाला मिळण्याची या समाजव्यवस्थेत आणि या जीवनपद्धतीत शक्यताच नाही. इथली सत्ता अन संपत्ती काहींच्या हातात एकवटलेली असल्यानं शोषण हा इथला स्थायीभाव होऊन गेला आहे. ज्या कुणाला

इथं काहीएक सुखाचं समाधानाचं जीवन लाभतं, त्यांना ही समाजव्यवस्था टिकवून धरावीशी वाटते; मग त्याबरोबर विषमता टिकली, वाढली तरी बेहतर! आपल्या या समाजव्यवस्थेमध्येच अन्याय गुंफलेला आहे. समाजात प्रचलित असलेली काही मूल्यं हा अन्याय घेऊन येतात. काहीही बदल घडवायचा असेल तर ही मूल्यं आपल्याला मुळापासून बदलावी लागतील.

आपला हा नवा समाज प्रेम, मैत्रभावना, स्वातंत्र्य, सत्य, अहिंसा, न्याय, समता या मूल्यांवर आधारित असेल. स्पर्धा अन सत्तेला त्यात स्थान नसेल. या आणि अशा बदलांना योग्य असं वातावरण आपल्या समाजात आपल्याला निर्माण करावं लागेल. एकमेकांबद्दलचा आदर, विश्वास, प्रेम अन सहकार्यावर आधारलेले परस्परसंबंध असावे लागतील. स्वातंत्र्य अबाधित ठेवून प्रत्येकाच्या विकासाला वाव मिळायला हवा.

स्वातंत्र्याचा आदर तर सतत करायलाच हवा, त्याची किंमत ओळखायला हवी. जात-पंथ-धर्म-लिंग यामुळे कोणा व्यक्तीला, कोण्या प्रसंगात काही भलं वा बुरं कधीही भोगावं लागू नये. अगदी कामाची वाटणीसुद्धा समताधिष्ठित असावी. समाजात गरजेची असतात ती कष्टाची कामं सर्वानी वाटून घ्यावीत, अर्थात वय आणि शारीरिक दुर्बलता यांचा विचार करूनच. नैसर्गिक संसाधनं टिकावीत, म्हणून इथल्या शेतात बाहेरून काही अनैसर्गिक सामग्री आणून न टाकता पिकं घ्यावीत. इथल्या जमिनीची प्रत सुधारावी, त्यात आवश्यक असणाऱ्या जैविक घटकांचं प्रमाण वाढवावं, जमिनीतील पाण्याची पातळी आणि उपलब्धता वाढवावी आणि नंतर पुरेसं पीक येण्याकडे लक्ष द्यावं. हळूहळू आपली ऊर्जेची गरज नूतनक्षम संसाधनांमधून भागेल, भागावी या दिशेनं आपल्याला जायचं आहे. या जमिनीमध्ये जैविक भारवाढीसाठी आवश्यक आणि आधारभूत गोष्टी वाढणं हीच शाश्वत दिशा आहे. या संसाधनांचं संवर्धन होण्याच्या दृष्टीनं आपण स्थानिक लोकांशी, शिवाय अशाच दिशेनं प्रयत्न करणाऱ्यांशी सहकार्य करावं. 'Think globally, act locally' ही पर्यावरणवाद्यांची घोषणा आता अजिबात पुरेशी नाही. आता विचार आणि कृती दोन्ही स्थानिकतर हवेतच पण ते जागतिकही हवेत.

न्यायाधारित समाजासाठी एक आदर्श जीवनशैली असणं जसं नैतिकदृष्ट्या महत्त्वाचं आहे, तसंच दुनियाभरात काय चालू आहे तिकडे लक्ष ठेवणंही गरजेचं आहे. अन्यायाकडे झुकणारी लक्षणां सतर्कपणे ओळखून त्यांना विरोधही करायला हवा. विधायक कामाईतकंच हेही महत्त्वाचं आहे.

अन्यायाला विरोध करण्याचे प्रसंग वारंवार उद्भवतात. पण असा राजकीय विरोध करणं हे अनेकांच्या रोजीरोटीवर टाच आणू शकतं. त्या जबाबदारीपासून आंदोलकांना मुक्ती मिळाली तर ते अधिक मोकळेपणानं हे काम करू शकतील. अशा मुक्त लोकांचा मुक्त समाज पुरेसा मोठा असेल, तरच त्यांना त्यांच्या बुद्धी-शक्ती-वेळ यांचा उत्तम उपयोग करण्याची खरी संधी मिळेल. आपल्या शेतावरच्या कामाच्या फक्त रामरगाड्यात न अडकता प्रत्येकाला अधिक समृद्ध जीवन जगता यावं हा आपला प्रयत्न असेल."

'सांगत्य' ही कल्पना प्रत्यक्षात आणायला सुरुवात झाली ती उडुपीमध्ये श्री आणि त्याचा आणखी एक मित्र विनय यांची भेट झाल्यावर. मुंबई आय.आय.टी.मध्ये इलेक्ट्रीकल इंजिनीअरिंग आणि नंतर एम.आय.टी.मध्ये पी.एच.डी. केल्यावर विनय भारतात परत आला होता. तिकडे तो 'आशा फॉर एज्युकेशन'च्या कामात सहभागी होता. उडुपीजवळ दोघांनी शेतजमीन शोधायला सुरुवात केली. कारकळपासून १० कि.मी.वर एक छान जागा सापडली. ६ एकरांची. त्यातली ३ एकर भातशेती, उत्तर सीमेवर लहानशी नदी, दक्षिणेला २ एकर जंगल-डोंगरावरती. एक विहीर आणि एक छोटंसं घर बांधलेलं. नारळ, फणस, काजू, आंबा, कोकम, सावर अशी चाळीसेक झाडं.

सात मित्रांनी एकत्र येऊन सांगत्यसाठी ही जागा विकत घेतली.

दरम्यान श्रीनं त्याच्या स्वतःच्याच कॉलेजात, KERC मध्ये, शिकवायला सुरुवात केली होती. तरुण मुलांच्या शिकण्याच्या क्षमता, त्यांना त्यांच्या भविष्याबद्दल वाटणाऱ्या चिंता, व्यावहारिक जगाशी कसं वागावं याबद्दलची भीती ह्या सगळ्यासकट त्यानं तरुणाई जाणून घेतली. त्याचा विषय आणि तो शिकवण्याचं कौशल्य त्यानं आत्मसात केलं.

KERC मध्ये M.Tech करणाऱ्या केमिकल इंजिनियरिंगच्या विद्यार्थ्यांना थर्मोडायनामिक्स शिकवताना शाश्वततेशी असलेला या विषयाचा संबंध श्री मुलांपर्यंत पोचवत राहतो. प्रत्येक तासाला पाचतरी मिनिटं या विषयावर चर्चा होतेच. शिवाय त्याचं बोलणं आणि त्यानुसार साधं जगणं मुलांना डोळ्यापुढं सतत दिसतं. त्यामुळेही त्याचं बोलणं अधिक परिणामकारक होत असावं. आजही त्याचा सल्ला घेण्यासाठी अनेक व्यावसायिक त्याला शेतावर फोन करतात. विद्यार्थी तर करतातच. त्याच्याबरोबर शेतावर राहण्यासाठी त्याचे विद्यार्थी चार-दोन दिवस, तर काहीजण महिना-महिना येतात.

मुलांनी केलेलं काम, प्रकल्पाचे अहवाल, अगदी नेहमीच्या परीक्षांचे पेपर तपासतानाही, विद्यार्थ्यांना सुधारण्यास मदत व्हावी म्हणून तो अत्यंत विस्तारानं त्यावर टीपा लिहितो. त्यात रात्ररात्र घालवतो. त्याची ही संवेदनशील दृष्टी विद्यार्थ्यांच्या हृदयापर्यंत पोचत असणार. मग विद्यार्थ्यांचा तो अत्यंत आवडता शिक्षक आहे, यात काही नवल नाही.

‘सांगत्य’मध्ये येणाऱ्यांचं स्वागत अगदी सहज होतं. पाहुणा आरामात आहे ना इकडे श्रीचं लक्ष असतं. तो शांतपणे तुम्हाला शेती-जमीन दाखवेल, सध्या काय चालू आहे ते दाखवेल, तिथल्या अडचणी-प्रश्न-चिंता याबद्दल सांगेल. तुम्ही तिथे रुळलात आणि तुमची इच्छा आहे असं दिसलं तर एखादं कामही सांगेल.

तो स्वतः उत्कृष्ट स्वयंपाक करतो. उरकून टाकणं हा त्याचा स्वभावच नाही. अगदी वाटण-घाटण करून खास पदार्थसुद्धा निगुतीनं सुंदर बनवतो. त्यात कधी घरचा नारळ असतो, तर कधी शेतावरच्या भाज्या-तांदूळ असतात.

तो काही शेतकरी कुटुंबातून आलेला नाही. वाचन आणि दृष्टिकोन यातूनच त्याचा शेतीतला रस तयार झालाय. श्री संपूर्ण क्रांती विद्यालयात गेला, तिथं थोडी शेती होत असे. तेव्हा तो चाळिशीत होता, आणि प्रत्यक्ष जमीन घेईपर्यंत आणखी सात वर्षं मध्ये गेली. शेतीचा अनुभव त्यानं स्वतःच शेती करताकरता मिळवलाय. संवेदनशील मन, नवनवीन गोष्टी शिकण्याची इच्छा आणि क्षमता, शेजारपाजाऱ्यांशी लगेच जुळणारं नातं, त्यांना आपलेपणानं केलेली मदत या सगळ्यातून श्रीचं शेती करणं आणि जगणं वाहतं झालं आहे.

शेती करणं, आणि ती विशिष्ट पद्धतीनं करणं एवढं महत्त्वाचं असण्याचं कारण आपण समजावून घ्यायला पाहिजे. सजीवांना लागणारं

मी सांगत्यमध्ये अगदी काहीच म्हणजे, साताठ दिवसच राहिले होते. त्यात माझ्या मनात भरून राहिलेली गोष्ट होती ती, श्रीकुमार नावाच्या माणसाचं अत्यंत डोळस तरीही साधं-सरळ असणं आणि तसंच वागणं. त्या काळात त्यांना कॉलेजच्या मुलांचे बरेच पेपर तपासायचे होते. प्रत्येक ठिकाणी विद्यार्थ्यांशी संवाद साधून ते तपासण्याची त्यांची पद्धत असल्यानं त्यांना एरवी कॉलेजच्या प्रोफेसरांना लागतो त्याच्याहून खूपच जास्त वेळ लागायचा, त्यामुळे दिवसरात्र काम सुरू होतं. आम्हीही ते जरा इकडे तिकडे रमलेले दिसले, की दहावी-बारावीच्या विद्यार्थ्यांना घरातले दटावत असतात तसे कामाकडे ढकलत होतो. अर्थात दिवसभर शेतात काम होतंच. चारपाच विद्यार्थी काम करायला, सरांच्या सोबत राहायला आलेले होते.

हा माणूस अक्षरशः प्रचंड कष्टाळू आहे, पण नुसताच कष्टाळू नाही, त्याचं जगण्यावर, मातीवर, आसपासच्या कुणाही माणसावर कमालीचं प्रेम आहे. सहदेवनची दोन मुलं त्यावेळी आलेली होती. ती तर लाडकी भाचरंच. त्यांचे लाड होत होते. विद्यार्थ्यांकडे सजग लक्ष होतंच. त्यांना मोकळीक होती, पण स्वतःसोबत घेऊन घामटं निघेपर्यंत काम होतं. शेजाऱ्यांशी तर ते इतकं समजूतदार वागत की ‘अशा माणसाला काय कुणीही फसवणारच’ असले सोपे निष्कर्ष काढून आमच्यासारखे पाहुणे मोकळे होत होते. पण थोडं शांतपणानं पाहिलं की जाणवायचं, की तो बावळट भोळेपणा नाहीय, ती समज आहे, इतरांना बदलवून टाकण्याची त्यात क्षमता आहे.

सांगत्यमध्ये आलेल्यांना अकिरा कुरुसोवांची ड्रीम्स (विशेषतः भाग ८, पाणचक्क्यांचा गाव,) ही फिल्म बघायला मिळते. (वाचकांनीही ही फिल्म मिळवून पाहावी, अशी या निमित्तानं विनंती. <http://en.wikipedia.org/wiki/Dreams%281990%29>) आपल्या म्हणण्याचं सार असलेली ती फिल्म आहे, असं श्रीकुमारना स्वतःलाच वाटतं, त्यामुळे एक दिवसतरी त्यांच्याच संगणकावर ती लागते आणि खोलीभर बसून सगळे बघतात, नंतर अर्थातच मोठी चर्चा.

एका संध्याकाळी जेवणानंतर गप्पागाणी झाली तेव्हा श्रीकुमारनं भाचरांच्या आग्रहानं गाणं म्हटलं. ‘आ चलके तुझे मैं लेके चलू एक ऐसे गगन के तलें....’ अगदी साधेपणानं, प्रोजेक्शन वगैरे म्हणतात तसलं काही त्यांच्या आवाजात कुठेच नव्हतं, तरीही त्यातून एक गोष्ट प्रतीत होत होती, अत्यंत प्रांजळ खरेपणा! या माणसाचं अस्तित्वच या प्रांजळपणावर उभं आहे, त्याकडे ज्या कुणाचं लक्ष वेधलेलं असेल त्याला ते दिसल्याशिवाय राहत नाही.

संजीवनी कुलकर्णी.

अन्न केवळ वनस्पतीच तयार करू शकतात. केवळ अन्नच नव्हे तर इतर गरजा भागवण्यासाठी लागणारा कच्चा मालही केवळ वनस्पतीच निर्माण करू शकतात. तरीसुद्धा आपण त्यांचं महत्त्व जाणलेलं नाही. त्या टिकून राहतील इकडे पुरेसं लक्ष दिलेलं नाही. केवळ पारंपरिक शेती किंवा सेंद्रिय शेती ही आजच्या प्रश्नांवरची उत्तरं नाहीत, हे खरं म्हणजे आपल्याला एव्हाना उमजलेलं आहे. पृथ्वीचा तुलनेनं लहानसा भागच शेतीसाठी वापरता येण्याजोगा आहे. दोनेक हजार वर्षांपूर्वीपासून माणसं अन्नासाठी शेतीवर अवलंबून राहू लागली, त्यापूर्वी जंगलं, दलदलीचे प्रदेश, गवताळ जागा, नद्या-तळी या सगळ्यातून अन्नाचा पुरवठा होत असे. पण शेतीतून मिळणारं अन्न अधिक टिकाऊ असल्यानं, त्यावर माणूस जास्त जास्त अवलंबून राहू लागला. त्यासह लोकसंख्याही वाढली. हळूहळू दलदलीचे प्रदेश आणि गवताळ प्रदेश त्यानं शेतीखाली आणले. गेल्या शंभर वर्षांत ह्यात प्रचंड वाढ झालेली आहे. १९२१ साली हरित क्रांती झाली, शेतीचं उत्पन्न वाढलं आणि त्याच्या बरोबरीनं लोकसंख्याही वाढली. आज लोकसंख्या सात अब्जांच्या वर

गेली आहे आणि हरित क्रांतीला पायाभूत असणारं खनिज तेल संपत चाललं आहे. जमिनीचा कस कमी झाला आहे, गवताळ वा दलदलीचे प्रदेश दिसेनासे झालेत, आपल्याला पुरेसं अन्नपाणी निरंतर मिळण्याची शक्यता अंधुक होते आहे. एका दुष्टचक्रात आपण अडकलो आहोत. हे असंच चालू राहिलं तर पर्यावरणाचा विनाश आणि परिणामतः प्रचंड दुष्काळ पुढं वाढून ठेवलेला आहे.

पृथ्वीवरची परिस्थिती पुन्हा पहिल्यासारखी करायला हवी आहे, दुसऱ्या बाजूला सगळ्या माणसांना पोटभर अन्न मिळण्याची व्यवस्थाही करायची आहे. त्यासाठी समाजव्यवस्था पूर्ण बदलावी तर लागेलच, शिवाय शाश्वत शेती, शेतीप्रधान पर्यावरणीय व्यवस्था, वृक्षशेती, जंगलांचं संवर्धन या सगळ्या संदर्भातलं आधुनिक विज्ञान वापरात आणायला लागेल. हे नुसतं म्हणून चालणार नाही, ते आपण स्वतःच प्रत्यक्षात आणायला हवं, आणता येतं हे समाजाला दाखवायला हवं, तरच आपल्यावर विश्वास बसेल, या भावनेनं श्रीचं काम चालू आहे, प्रयत्न चालू आहेत. आहे यापेक्षा उद्याची परिस्थिती अधिक चांगली कशी करता येईल- त्यासाठी जे काही करायला लागेल ते आपल्या क्षमतेनुसार करत राहणं हा श्रीचा स्थायीभाव आहे. संसाधनांचा जरूरीपुरताच वापर आणि क्षमतेनुसार त्यांचं संवर्धन हे त्याच्या कामाचं सूत्र आहे. रोख पैशावरचं आपलं अवलंबित्व कमीत कमी ठेवण्याचा त्याचा प्रयत्न आहे. स्वयंपाकासाठी लागणाऱ्या जळणाची व्यवस्था उन्हाळ्यात, जंगलात गळून पडणाऱ्या फांद्या गोळा करून केली जाते. घरात लागणारं धान्य, मुख्यतः भात, भाजीपाला शेतातच पिकवला जातो. स्वावलंबन आणि परस्परावलंबन याचा योग्य तो मेळ घालण्याचा हा प्रयत्न आहे. त्यासाठी श्री कधी शेजाऱ्यांच्या शेतावरही कामाला जातो. जमिनीतील सूक्ष्म जीवच जमिनीची सुपीकता वाढवतात हे ध्यानी घेऊन, शेतातील पीक आणि हे सूक्ष्मजीव यांचं परस्परावलंबन अधिक सक्रिय कसं होईल यावर जाणीवपूर्वक उपाययोजना केली जाते. नैसर्गिक शेतीच्या दिशेनं हे प्रयत्न आहेत. त्यासाठी जैव-भराव टाकणं (मल्टिंग करणं), जमीन हलक्या अवजारांनी भुसभुशीत करणं, जमीन भुसभुशीत करण्यासाठी गांडुळं-वाळवी यांचा कल्पक वापर करणं, वाफे करून त्यात विविध प्रकारच्या वनस्पतींची (कंदमुळं, शेंगा, पाला) लागवड करणं, कीड खाणाऱ्या छोट्या पाखरांसाठी सुरक्षित आडोसा म्हणून शेताच्या बांधावर खुरटी झुडपं आवर्जून राखणं, आलेल्या पिकातील आपल्याला आवश्यक तेवढंच वापरणं, बाकीचं शेतातच पाखरं, कीटक, सूक्ष्मजीव यांच्यासाठी शिल्लक ठेवणं, शेतात पिकलेलं सर्वच्या सर्व कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात शेतातच परत जाईल याची काळजी घेणं हे सारं आवर्जून केलं जातं. घरात अथवा शेतात कोणत्याही प्रकारचं कीटकनाशक / तणनाशक रसायन वापरलं जात नाही. कारण कालांतरानं ते सर्व पाण्यात किंवा जमिनीतच जाणार आणि कुठल्यातरी स्वरूपात पुन्हा सर्व सजीवांच्या अन्नात येणार शिवाय जमीन नापीक होणार. त्याऐवजी मिश्र पिकं घेऊन, सेंद्रिय खतं वापरून

आणि वनस्पती, सूक्ष्मजीव, कीटक, पक्षी, प्राणी यांच्या परस्परावलंबनाचा उपयोग करून कीडनियंत्रणावर भर दिला जातो.

पुढचं पाऊल

डिसेंबर २०१३ मध्ये श्रीनं कॉलेजमध्ये शिकवण्याचं काम सोडलं आहे. आता सांगत्यमधल्या कामाबरोबरच जवळपासच्या गावात काम सुरू करायचं त्यानं ठरवलं आहे. जवळच्या हेगोडे गावामध्ये श्री. प्रसन्ना

श्री बरोबर शेतात काम करणं हा एक अनोखा अनुभव आहे. शेतातील वाफ्यांच्या भोवती चालताना चुकूनसुद्धा पाय वाफ्यावर पडणार नाही, मशागत केलेली माती आपल्या वजनानं दबणार नाही याची तो आवजून काळजी घेतो. शेतात किंवा वाफ्यात एखादा दगड दिसला तर तो हळुवारपणे उचलून प्रेमानं बांधावर नेऊन ठेवतो. नुकतंच पेरलेलं बी अंकुरलेलं पाहून, त्यावर मायेचा हात फिरवताना त्याला जो आनंद होतो, तो पाहताना आपल्या डोळ्यात पाणी उभं राहावं. त्यानं मेहनतीनं तयार केलेल्या वाफ्यातली जमीन भुसभुशीत आणि जैवभारानं समृद्ध असते, आपलं पूर्ण बोट सहज रुतेल इतकी ! असं वाटतं की वाफ्यात काठी टेकून थोडा वेळ उभं राहिलं तर काठीलाही पानं फुटतील!

आपल्याजवळ असलेलं सर्व काही दुसऱ्याबरोबर वाटून कसं वापरता येईल यासाठी श्री डोळस प्रयत्न करतो. मग ते आपल्या झाडाचे फणस-कोकम असोत, विहिरीचं पाणी असो, की घरातली भांडी किंवा इतर घरगुती अवजारे असोत. या देवाण-घेवाणीतून त्यानं सर्वांशी अतिशय आपुलकीचं नातं निर्माण केलं आहे. या कामात तिथं मनुष्यबळ कमीच पडतं आहे, तरी त्याबद्दल एका अक्षराची तक्रार न करता तो आपल्याला पटलेल्या दिशेनं एक एक पाऊल नेटानं टाकत चालला आहे. तुम्ही आलात तर तुमच्याबरोबर, नाहीतर तुमच्याशिवाय.

माधव सहस्रबुद्धे

यांच्या पुढाकारानं 'चरखा' नावाचा एक सहकारी वस्त्रोद्योग चालतो. स्थानिक लोकांना या उद्योगात प्रशिक्षणाबरोबरच रोजगाराच्या संधीही मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध करून दिल्या जातात. व्यवस्थापनातही स्थानिकांचा सहभाग आहे. त्यांच्याबरोबर श्री आता काम करणार आहे. यंत्रमागाचा समावेश हातमागाच्या वर्गात करणारं धोरण सध्या येऊ घातलं आहे, त्यामुळे हातमाग कामगारांवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध जनजागृती करण्यासाठी आंदोलन उभं राहतं आहे.

समाजपरिवर्तनाची आस आणि त्यासाठी युवापिढीशी अत्यावश्यक

असणारा संपर्क श्रीला स्वस्थ बसू देत नाहीये. कोण जाणे, श्रीचं हे नवं काम त्याला अशाच उंचीवर घेऊन जाणार असेल. एक गोष्ट नक्की, त्याच्या विचारांचा गाभा - शाश्वतता आणि सहृदयता यातून अधिकच झळाळून उठेल.

आपल्या सर्वांच्या संवेदना कृतीत उतरू द्या

दुसऱ्यानं तुमच्याशी जसं वागावं असं तुम्हाला वाटतं, तसंच तुम्ही दुसऱ्याशी वागा! म्हणजे न्यायानं वागा! आज आपल्याला कळलं आहे की, आपण तसं वागलेलो नाही, तसं वागतही नाही! माणसानं पर्यावरणातला प्रचंड मोठा भाग वापरून संपवलेला आहे. दुसऱ्या जीवांच्या वाट्याचा आणि येणाऱ्या पिढ्यांच्या वाट्याचाही भाग अत्यंत वेगानं तो खाऊन टाकला आहे. त्यामुळे गेल्या शतकात शेकडो प्रजातीचे सजीव नष्ट झालेत, हजारो प्रजाती नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. आपण केलेल्या उद्योगामुळे पृथ्वीचं तापमान वाढतं आहे, पर्यावरणाचा नाश होतो आहे.

शाश्वत पर्यावरणात कुणीही पोटापेक्षा जास्त काहीही घेऊ नये. ना फळ, ना पक्षी, ना एखादा प्राणी. सरळ साधं आयुष्य जगावं. आपल्याला सभोवतालच्या साऱ्या जीवांबद्दल - माणसं, प्राणी-पक्षी, सारा निसर्ग यांच्याबद्दल प्रेम असेल, कळवळा असेल तरच आपण असं वागू शकतो. आपण पाहिलं की श्रीदेखील एक साधासुधा माणूसच आहे, मोठा होता होता त्यानं विचारपूर्वक काही ठरवलं, शाश्वत जगण्याविषयीचं त्याचं तत्त्वज्ञान तयार होत गेलं. शिकत असताना, अभ्यास करताना, चळवळीत भाग घेताना, त्यानं संवेदना जागी ठेवली. सगळ्याच लहान मुलांची संवेदना अशीच जागी असते. आपण पालक म्हणून, शिक्षक म्हणून ती कशी फुलवायची, जिवंत ठेवायची आणि कृतीत येऊ द्यायची हा आपल्यासाठीचा प्रश्न आहे.

◆ ◆ ◆

(shreudp@gmail.com या पत्त्यावर श्रीकुमारांना संपर्क करता येईल.)

टी. विजयेन्द्र (बी. टेक., आयआयटी, खरगपूर) हे सांगत्यचे सदस्य असून, त्यांनी चळवळीतल्या कार्यकर्त्यांच्या शिक्षणासाठी, कोलकात्याच्या फ्रंटियर पत्रिकेतून सातत्यानं लेखन केलं आहे. राजकीय-सामाजिक विषयात संशोधन, सामाजिक पत्रकारिता हे त्यांचे विषय होत. २००१पासून त्यांनी बराच काळ सेंद्रिय शेतीविषयक काम केलं. सांगत्यमध्ये ते २००८ ते २०१३ या काळात नियमितपणे काही महिने राहत होते.

t.vijayendra@gmail.com

‘उसाच्या भाववाढीसाठी शेतकरी रस्त्यावर.’ अशी बातमी वर्तमानपत्रात छापून आली होती. शाळेच्या परिपाठात आम्ही ती वाचली. बातमीवर चर्चा सुरू झाली. मुलं मतं मांडू लागली. “शेतकऱ्यांला भावासाठी आंदोलन का बरं करावं लागतं?” एकानं मध्येच प्रश्न विचारला. मुलांच्या प्रश्नांना, शंकांना आधी मुलांनीच उत्तरं द्यायची असा एक नियम आम्ही आखून घेतलेला आहे. त्याप्रमाणे मुलांनीच प्रश्नाचं उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न करायचा होता.

“आंदोलन म्हणजे काय रे?” मीही प्रश्नाचा खडा टाकून पाहिला. मुलं म्हणाली, “आपल्या मागण्या मान्य करून घ्यायला लोकांना आंदोलन करावं लागतं.” “स्वातंत्र्यासाठी महात्मा गांधीपण शांततेच्या मार्गानं आंदोलनं करायचे.” प्रसादनं उदाहरणासह मुद्दा स्पष्ट केला.

“आंदोलन कोणाच्या विरुद्ध असतं?” मुद्दा पुढे नेण्याच्या हेतूनं मी विचारलं. मुलं म्हणाली “सरकारच्या!” “सरकारच्याच विरोधात का बरं?” माझा प्रतिप्रश्न. “शेतकरी शेतात राबतो. माल पिकवतो. सरकारनं शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य भाव द्यायला पाहिजे. सरकार भाव देत नाही. शेतकऱ्यांना शेती परवडत नाही. एवढं सगळं करून तोटा होतो. म्हणून लोक चिडतात. आंदोलन करत्यात.” मुलांनी एकमेकांच्या मुद्यात भर घालत नेमकं उत्तर तयार केलं.

उसाच्या उत्पादनासाठी एकरी होणारा खर्च, लागवडीपासून रात्रंदिवस घ्यावी लागणारी मेहनत यावर तपशीलवार चर्चा झाली. केवळ ऊसच नाही, कांदा, टोमॅटो, भाजीपाला आणि इतरही पिकांच्या एकूण अर्थकारणाविषयी बरंच बोलणं झालं! शाळेत येणारी सगळी मुलं तशी शेतकऱ्यांचीच! परंतु यातल्या बऱ्याच मुलांना पिकासाठी येणारा उत्पादन खर्च माहीत नव्हता. इतका खर्च येतो, हे बहुतेकांना आजच्या गप्पांतून पहिल्यांदाच कळलं!

तशी मुलं लहान वयोगटातली होती. पण शेतकऱ्यांचं म्हणजेच स्वतःच्या आई-बापाचं जीवन मुलांना नीट समजलेलं नसल्याचं वास्तव गप्पांतून अधोरेखित झालं. मुलांना घरातल्या चर्चेत सामावून घेतलं न जाणं, निर्णयप्रक्रियेत मुली-मुलं-महिलांना स्थान नसणं अशी अनेक कारणं त्याला आहेत.

“शेतात कोण राबतं रे?” मी विचारलं. “आमचे आई-बाप” मुलांचं उत्तर. शेतकरी पिकाला जीव लावतात. तळहातावरच्या फोडासारखं जपतात. विजेच्या भारनियमनामुळं रात्री-अपरात्री पाणी घ्यायला जातात... थंडीत कुडकुडतात... त्यांना विंचू-साप चावतात... बिबट्याच्या हल्ल्यात जिवानिशी जातात... खतं-औषधं यासाठी उधारी-उसनवारी करतात. त्यात अनेक वेळेला कर्जबाजारी होतात... हे सगळं मुलांसमोर आलं. मुलांना हे दिसत होतं पण त्यांनी चिकित्सकपणे या विषयाकडे पाहिलं नव्हतं.

कुणाल संवेदनशील आणि विचारी मुलगा. तो म्हणाला, “ऊस, टोमॅटो, कांदा असं काहीही असूद्या. शेतकरी कष्ट करतो. मग पीक आल्यावर त्याला सरकार भाव का बरं देती नाही?” आपले आई-बाप राब-राब राबतात. अहोरात्र खपतात. पिकवतात. पण पिकलेल्या मालाचा भाव ठरवण्याचा अधिकार मात्र आपल्या आई-बापाला नाही. पीक कोण घेतं? आणि भाव कोण ठरवतं? असं वळण चर्चेला मिळालं. “शेतकरी पिकवतो ना? मग भाव ठरवायचा अधिकारबी त्यालाच पाहिजेल” अंकितनं ठासून सांगितलं. “किराणा माल, बिस्किट, कपडे, सोने-चांदी घ्यायला बाजारात गेल्यावर दुकानदार पैसे कमी करत नाहीत. मग शेतकऱ्यांच्या बाबतीतच असं का?” शीतलचा बिनतोड प्रश्न. नंतर मी त्यांना शरद जोशी आणि राजू शेटी यांच्या शेतकरी चळवळीविषयी सांगितलं.

“उद्या प्रश्न काढून आणा. शेतकरी नेते खासदार राजू शेटी यांना फोनवर प्रश्न विचारूयात.” दुसऱ्या दिवशी मुलांनी प्रश्न आणले. थेट खासदार शेटींना फोन लावला. टी.व्ही.वर, पेपरात दिसणारा खासदार आपल्याशी बोलणार याचा मुलांना खूप आनंद झाला. मुलांनी त्यांना बरेच प्रश्न विचारले. त्यांनी मुलांना समजेल अशा भाषेत प्रश्नांची उत्तरं दिली. मुलांचे प्रश्न ऐकून त्यांनी मुलांना शाबासकी दिली. याशिवाय “चळवळीला तुम्ही अभ्यासू कार्यकर्ते देणार.” अशा शब्दांत भावना व्यक्त केल्या. ‘आम्ही शेटी साहेबांशी बोललो.’ असं मुलांनी घरी सांगितलं. सुरुवातीला घरच्यांचा विश्वास बसेना! खरं काय ते समजल्यावर त्यांना मुलांचं फार कौतुक वाटलं. नंतर मुलांना शेतकरी कवी इंद्रजित भालेरावांचे कवितासंग्रह वाचायला दिले. त्यांच्या ‘सांगा माझ्या बापानं नाही केला पेरा, तर तुम्ही काय खाल धतुरा?’ या कवितेसह अनेक कविता मुलांना आता तोंडपाठ झाल्या आहेत!

पाठ्यपुस्तकातल्या चित्रांत दिसणारे शेतकरी स्त्री-पुरुषांचे हसरे, देखणे, नीटनेटके चेहरे प्रत्यक्षात शेतामातीत शोधून सापडत नाहीत. ‘पिक खुशीत डोलतया भारी, भरला आनंद समद्या शिवारी...’ यांसारख्या पाठांतून-कवितांतून ऋतूबदल, पिकांची नावं, शेतीभातीतले काही शब्द इतकाच मर्यादित परीघ असतो! अस्मानी-सुलतानी संकटांनी नाडलेल्या आपत्तीग्रस्त शेतकऱ्यांच्या व्यथा, वेदना, त्यांची दुःखं पुस्तकांतून मुलांना भेटत नाहीत. त्यासाठी असे वेगळे प्रयत्न करावे लागतात. ते करायलाही हवेतच.

◆ ◆ ◆

भाऊसाहेब चासकर
bhauchaskar@gmail.com

एक सहज आणि शाधं जगणं, किती दुर्मीळ, किती आश्चर्यकारक !

प्रीती केतकर

रुळलेल्या वाटेनं जाताना काहीतरी चुकतंय असं जाणवल्यानं थांबून, विचार करून मग काही वेगळी वाट धरणं, हेही विशेषच असतं. पण सगळं जग जातंय त्या रस्त्यानं न जाता, आपला असा एक मार्ग धरून; कसलाही अभिनिवेश न दाखवता, ठामपणे त्यावरून चालत राहणं हे तर जास्तच विशेष आहे! हेमा साने याचं जगणं अक्षरशः असंच आहे.

पुण्यात लक्ष्मी रोडपासून दोनेक मिनिटांच्या अंतरावर एक लहानशी देवराई म्हणावी अशी जागा आहे, हे तुम्हाला माहीत आहे का? कदाचित काही लोकांना हे माहीत असणार. या ठिकाणी १९५१ सालापासून उगवलेलं एकही रोप किंवा गवताचं पातं कुणीही तोडलेलं नाही. गरवारे कॉलेजच्या वनस्पतीशास्त्र विभागाच्या माजी प्रमुख हेमा साने यांच्या घराबद्दलच बोलते आहे मी. आजूबाजूच्या आधुनिक, उंचच उंच झगमगाटी इमारतींच्या मध्येच एक दार आहे, ते त्यांच्याच वाड्याचं. आता वाडा शिल्लक नाही, समोर टोकाशी एक खोली आहे. शेजारी आड, त्यावर पाणी शेंदायचा रहाट. तिथे जाणाऱ्या पायवाटेच्या आजूबाजूला लहानमोठी झाडंझुडपं, थोडं पुढे उंबराचं तीन मजल्याएवढं उंच झाड.

वाड्यात डोकावताच, “या या, चार म्हणजे अगदी चारला आलात हो!” असं दिलखुलास स्वागत झालं. झाडाखाली कागद, पुस्तकांच्या गराड्यात बाई लिहित बसलेल्या होत्या. आमच्यासाठी खुर्च्या आणायला लगबगीनं त्या उठायला लागल्या, तेव्हा त्यांना कसंबसं थांबवून आम्ही पुढे झालो. बाहेर ती खेळणीवाली बसल्येय ना तिला सांगा खुर्च्या घायला, त्या हसत म्हणाल्या. आपल्या घरी कुणी आल्यावर त्याला बसायला घायला समोरच्या खेळणीवालीकडून खुर्ची मागून आणायची.. आम्ही मध्यमवर्गीय आवंढा गिळला. त्यांना ओळखणाऱ्या कुणीतरी थोडी कल्पना आधी दिलेली होती, काही धक्के आपल्याला बसतात, ते आपल्या चौकटींमुळे, एरवी बाई अत्यंत साध्या, हसऱ्या आणि अगदी प्रेमळ आहेत.

पण तरीही पहिला धक्का बसलाच. आम्ही एकमेकींकडे बघत पुढे झालो.

“इथे केव्हापासून राहता?” आम्ही खास मुलाखतीला बसल्याच्या अभिनिवेशात सुरुवात केली. आमच्या सगळ्या प्रश्नांना अगदी सहज हसत, आमचं बुचकळ्यात पडणं निरखत बाईंनी मनमोकळी उत्तरं दिली. प्रश्न-उत्तरांपलीकडे जीवनातलं काही उत्तम, उदात्त आणि उन्नत असतं,

ते इथे आहे; असा प्रकाश शेवटी जेव्हा डोक्यात पडायला लागला, तेव्हा बाहेरच्या अंधाराची जाणीव होऊन उठलो.

हेमा सानेकडे मी काय शिकले, ते वाचकांपर्यंत पोचवता येईल का, ते काही मला आत्ताच सांगता येणार नाही. पण ते केवळ वर्णन - माहिती यापलीकडे जाणारं, आपल्याला नेणारं आहे, यात शंका नाही. हे सगळं काय आहे, सगळ्या शहरभर मोठाल्या इमारती, त्यातले फ्लॅट्स असं असताना हेमा सानेचं हे असं घर, त्यात असतं तरी कसं, यासारख्या प्रश्नांच्या उत्तरांपासून बघू या.

सानेबाई लहान असल्यापासून इथं राहतात. त्या अकरा वर्षांच्या असताना महानगरपालिकेनं काही नियमांवर बोट ठेवून राहता वाडा पाडला. कोपऱ्यातली एक छोटीशी खोली फक्त शिल्लक राहिली. तिथंच आठ माणसांचं कुटुंब राहू लागलं. तेव्हापासून आजतागायत त्या तिथंच राहत आहेत. घरात तेव्हाही वीज नव्हती, आजही नाहीय. फोनही नाही. आडाचं तेच पाणी वापरतात. नियमित उपसा असल्यानं पाणी स्वच्छ आहे.

“तुम्ही असं कमीतकमी साधनात जगायचं कधी ठरवलं?” यावर त्यांचं म्हणणं होतं,

“मी ठरवून काहीच केलं नाही. आपण काही वेगळं करतोय असंही मला कधी वाटलं नाही. शिकायचं, शिकत राहायचं एवढं एकच लक्ष्य डोक्यासमोर होतं. करीयर हा शब्दही तेव्हा माहीत नव्हता. सगळं सहज, आपोआप होत गेलं. काय करायचं ते जबाबदारीनं करा, एवढंच वडिलांचं म्हणणं होतं. अड्डावन साली नागपूरला मेडिकलला अँडमिशनही मिळाली होती आणि जायची इच्छाही होती. पण त्या काळात खर्चाच्या दृष्टीनं ते अवघडच होतं. म्हणून मग बी.एस्सी. करायचं ठरवलं. एम.एस्सी. करताना काय विषय घ्यायचा, तो मैत्रिणींनी मिळून ठरवला- वनस्पतीशास्त्र. एम.एस्सी. झाल्यावर पैसे मिळवण्याची गरज होतीच. आबासाहेब गरवारे कॉलेजला पार्टटाइम डेमॉन्स्ट्रेटरची नोकरी सहज मिळाली.

११० रु. पगार होता. तेव्हाची मुलंही साधी होती. माझ्या बाह्यरूपावरून आजची मुलं मला स्वीकारणार नाहीत. म्हणजे, मी बोलेपर्यंत. तेव्हाही अगदी सुरुवातीला थोडा त्रास झाला, नाही असं नाही. पण एकदा शिकवायला सुरुवात केल्यावर मग काहीच प्रश्न आला नाही. खरं म्हणजे आपण इतरांपेक्षा काही वेगळे आहोत, ह्याची आम्हाला कल्पनाच नव्हती. आमच्या आसपासचे शेजारी, माझ्या मैत्रिणी, सारेजण असं साधंच जगत. दोन कपडे घरातले, दोन बाहेर जायचे. तेवढं पुरेसं असायचं. नळाचं पाणी, वीज या काही जीवनावश्यक गोष्टी नाहीत. घरात वीज नसली तरी अभ्यास करता येतो. मी वनस्पतीशास्त्र या विषयात पीएचडी केलं, भारत-विद्या शास्त्रात एम. फिल केलं. माझं कधी अडलं नाही, अजूनही अडत नाही.”

आमच्या मनात साहजिकच प्रश्न आला की नोकरी करायला लागल्यावर, आसपासची परिस्थिती बदलल्यावर आपण आपल्या राहणीत बदल करावा असं नाही का वाटलं? पण सानेबाईचं म्हणणं, “शिकणं, शिकवणं यापलीकडे मी कधी कसला विचार केलाच नाही, करायची गरजच कधी वाटली नाही. चाललंय हे छान चाललंय, मग कशाला बदलायचं? इतर लोक राहतात तसं राहणं शक्य असताना, विचारपूर्वक तिकडे वळायचं नाही असं ठरवलंय- असं काही इथे घडलेलंच नाही. पण बदलावं असं कधी मनातच आलं नाही, हेच खरं. संजय सयानी म्हणून टाईम्स ऑव्ह इंडियाचा पत्रकार होता, त्यानं १९९७ मध्ये आमच्यावर अर्ध-पान लेख लिहिला, तेव्हा इतरांना आणि कदाचित आम्हालाही जाणीव झाली, की आपलं जगणं इतरांपेक्षा वेगळं आहे. इतर लोक कसे जगतात ते पाहताना, आपण जरा वेगळे वागतो असं मला दिसतं. पण खरं म्हणजे, आपल्या जगण्यात बदल का करायचे, ह्याचं कारणच मला आत्तापर्यंत कळलेलं नसल्यानं मी ही अशीच जगत आले आहे.”

“मग शेजारी - विशेषतः मैत्रिणी केव्हा बदलल्या? कारण त्या काही तुमच्याइतकं साधं राहत नाहीत आता”

“खरं आहे, मुलंबाळं झाल्यावर त्या बदलल्या. मला तो प्रश्नच आला नाही. आपली प्रगती व्हायला पाहिजे असं वाटत होतंच. पण प्रगती म्हणजे काय?”

ह्या प्रश्नावर चर्चा कसली करणार? कारण सानेबाईंनी न बोलताच दाखवलेलं आहे की प्रगती म्हणजे उपभोग नव्हे! घरातली सगळी कामं आवरून नोकरीवर जातानासुद्धा; घरात वीज नाही, त्यामुळे गैरसोय होते, असं त्यांना कधी वाटलं नाही - आजही वाटत नाही. त्यांच्या मते हा दृष्टीतला फरक आहे. त्या म्हणतात, “एवढी चांगली विहीर आहे, ती मला मारायची नाहीय. पाणी हलतं राहिलं पाहिजे. नाहीतर ते डासांचं ‘मॅटर्निटी होम’ होईल. आता ज्या निवळ्या ते पाणी स्वच्छ ठेवतात, त्या मग काही करू शकणार नाहीत. मग काय, ठीक आहे.. रोज दहा बादल्या पाणी काढायचं.”

आता काय म्हणावं ह्या बाईंना, की त्यांना आपण काही म्हणायची गरज नाही? त्यांना नेमकं काय योग्य अयोग्य ते समजलेलं आहे, आपल्यालाच ते कळायला हवं आहे, आणि हे आपण स्वतःकडे पाहून समजून घ्यावं!

“या घरात प्राण्यांचा मुक्त वावर आहे. पूर्वी पंधरा-सोळा मांजर होती. दत्ताची आरती सुरू झाली की सगळी गोळा व्हायची, नैवेद्याच्या पेढ्यांच्या लालचीनं! एक मुंगूस होतं. कावळे होते. पण मांजरं असल्यानं उंदीर नाहीत. सापही नाहीत. आजतागायत एकदाही मला साप दिसला नाही. पण लोकांना भीती वाटते. एक माणूस नेहमी विचारायचा की तुम्हाला भीती नाही का वाटत. मी त्याला म्हटलं, बाबा रे, मला ना, माणसांची भीती वाटते!”

आणि ती भीती अनाठायी नाही हे दाखवणारा एक प्रसंगही त्यांनी सांगितला. बाईंच्या घराजवळ, एक कंपनी होती. त्यांचं विजेचं बिल सानेच्या नावानं यायचं. वीजमंडळवाले बिल भरायला तगादा लावायचे. तुम्ही चोर आहात, खोटाखोटा आहात, असे आरोप करायचे. मीटर रीडिंग घेणारा माणूस रीडिंग त्या कंपनीच्या मीटरचं घ्यायचा आणि बिल मात्र ह्यांच्याकडे यायचं. एक दिवस वीजमंडळवाले वीज तोडायला आले. बाईंच्या आई एकट्याच होत्या घरात. त्यांना म्हणाले “आजी, आम्ही तुमची वीज तोडायला आलोय.” तेव्हा त्या हसत म्हणाल्या, “हो का? मग आता आधी तुम्ही वीज जोडा आणि मग संध्याकाळी ती तोडा. म्हणजे मला एक दिवस वीज वापरल्याचा आनंद मिळेल आणि तुम्हाला कोणाची तरी वीज तोडल्याचा!”

इतक्या भरवस्तीत ह्या अशा घरात राहिल्यावर बिल्डर किती त्रास देत असतील ना? आमच्याच मनात खूप शंका आल्या. तसं असणारच. सानेबाई म्हणाल्या, “एकदा माझी आई एकटीच घरात होती आणि एक बिल्डर येऊन तिला- मी इतका ब्लॅक मनी देतो, इतका व्हाईट मनी देतो-म्हणाला हो. मग ती काय, तिनं त्याला थांबवलं आणि आत जाऊन मांजराची दोन पिळ्ळं खाकोटीला मारून आली. एक पिळ्ळू काळं, एक पांढरं. बिल्डरला दाखवलं-ही बघ, ही ब्लॅक मनी आणि ही व्हाईट मनी- सगळं आहे आमच्याकडे!”

सानेबाई सहज बोलत होत्या. त्या बिल्डरचं बिचाऱ्याचं काय बरं झालं असेल? त्यानं बाहेर जाऊन नक्की काय केलं असेल? त्या बिल्डरच्या मृताम्याबद्दल आमच्या मनात प्रगाढ सहानुभूती आहे!

मृतात्म्यास ईश्वर शांती देवो!!

सानेबाईबद्दल एकंदर काहीसा दबदबा आहेच. त्यांच्याबद्दल ऐकल्यावर त्यांच्याकडचं वातावरण गंभीर असेल असं कुणाला वाटेल, पण तसं अजिबात नाही. प्रयत्नपूर्वक एखादी गोष्ट साध्य केली, मिळवली की नकळत त्याबद्दलचा अहंकार आणि इतरांबद्दल एक थोडासा तुच्छभाव येतो, तो इथे जराही नाही. उलट 'तुम्ही खरंच ग्रेट आहात. आम्ही अशा जगण्याची कल्पनाही करू शकत नाही.' असं म्हणताच बाई सहजपणे बोलून जातात, "हा तुमचा दोष नाही, सिस्टीमचा दोष आहे. तुम्ही जर माझ्यासारख्या वाढला असतात तर तुम्हीही माझ्यासारख्या झाला असतात."

त्या वनस्पतीशास्त्रविभागाच्या प्रमुख होत्या तेव्हा त्यांचे काही सहकारी म्हणायचे, "एवढ्या विभागप्रमुख असून आमच्या मॅडम झोपडीत राहतात." सानेबाईचं म्हणणं, "मी काय शिकले आहे, काय शिकवते हे बघून मला प्रमुख केलं ना? मी कुठे राहते हे बघून नाही." बाईना बीपी, डायबिटीस काहीही नाही. त्याचं म्हणणं, "ही मंडळी फ्लॅट, बंगल्यात राहणारी आहेत. ती झोपडीत येणार नाहीत. आरोग्याच्या बाबतीत मी खूप श्रीमंत आहे. शिवाय इतके विद्यार्थी आहेत, सगळ्या पॅथीचे आहेत. एकाला हाक मारली तर दहाजण धावत येतील."

सानेबाईंनी लेखनही भरपूर केलंय. पाठ्यपुस्तकं लिहिली आहेत. आपले हिरवे मित्र, हवाई सुंदरी, यक्षपुष्प ही त्यांनी लिहिलेली वनस्पतीशास्त्रावरची पुस्तकं आहेत. हवाई सुंदरी हे जास्वंदीबद्दलचं पुस्तक आहे पण नावावरून ती एखादी कादंबरी आहे असं वाटतं. जास्वंद ही मूळची हवाई बेटावरची आहे म्हणून 'हवाईसुंदरी'. ऑर्किडसना वाढायला माती लागत नाही, यक्ष जसे हवेत तरंगतात तशी ही हवेत वाढतात म्हणून ती 'यक्षपुष्प'. त्यांनी लहान मुलांसाठीही लिहिलंय.

गेल्या फेब्रुवारीत पुण्यात किलॉस्कर वसुंधरा चित्रपट महोत्सव साजरा झाला. त्यावेळी सानेबाईंना वसुंधरामित्र पुरस्कार दिला गेला. त्या संदर्भात त्या बोलत होत्या, "निसर्गातली साधनसंपत्ती आपण मनाला येईल तशी वापरतोय, खरं तर ओरबाडतोय. काहीतरी घेतलं तर काहीतरी दिलंही पाहिजे हे आम्ही लक्षातच घेतलं नाही कधी. 'बेग, बॉरो ऑर स्टील' पैकी आज आपण काय करतो? बेग म्हटलं तर आपल्याला वाईट वाटतं. बॉरो केलं तर ते परत देण्याचं नावच नाही. आणि जे देतोय ते नॉन-डीग्रेडेबल देतोय. बॅक्टेरिया म्हणतात - आम्हाला प्लास्टिक, सीएफसी डीग्रेड करता येत नाही, ते देऊ नका- आपण त्याचा विचार करायला हवा. आजच्या पद्धतीनं, ह्याच वेगानं आपण जगायचं म्हटलं तर तीन पृथ्व्यांएवढी साधनसंपत्ती लागेल. पेट्रोलचा विचार केला तर पेट्रोल निसर्गात तयार होणं ही प्रचंड काळाची प्रक्रिया आहे. डायटन नावाच्या अगदी छोट्या वनस्पती असतात. त्यांची रचना पेटीसारखी असते. त्यांच्या शरीरात स्टार्चऐवजी थेंबभर तेल तयार होतं. अशा कोट्यवधी वनस्पती मरतील तेव्हा काही थेंब पेट्रोल मिळणार. आता वनस्पती कल्चर करता येतात. ज्वारी-मक्यापासून बायोडिझेल करण्यापेक्षा डायटन कल्चर करून कोणी पेट्रोल का तयार करत नाही? आमच्या आर.आर.पाटलांनी 'महाराष्ट्रात कोणी ज्वारी खात नाही' असं

प्रतिज्ञापत्र लिहून दिलं. बरोबर आहे. कारण आर.आर.पाटलांना कधी ज्वारी खायची वेळच येणार नाहीय. सगळ्यांना हाय-फायचं प्रचंड आकर्षण आहे. रॅडीकल चेंज होणार कसा? १८० अंशामध्ये फिरवावं लागेल. सगळं, एकदम यू टर्न!"

त्या म्हणतात, "सगळ्यांनी माझ्यासारखं राहावं असं माझं म्हणणं नाही. पण जमेल तेवढी बचत करायचा प्रयत्न तर करता येतो ना? तोही केला जात नाही. जवळ जायचं असेल तर कशाला गाडी लागते? एका ठिकाणी कामाला जाणाऱ्यांनी बस ठरवून एकत्र जाता येणार नाही का? चारजण चार मोटारी घेऊन एकाच ऑफीसमध्ये जातात. एका मोटारीतून चौघांना जाता येईल की नाही? पेट्रोल संपल्यावर काय करणार आहात? आणि ती वेळ आता दूर नाही. मीही प्रॅक्टिकली विचार करते. नोकरीची शेवटची दहा वर्षं मी लुना वापरली. तेव्हा विभाग-प्रमुख म्हणून माझ्या काही जबाबदाऱ्या होत्या. मीच जर वेळेवर गेले नाही तर इतरांना काय बोलणार? त्यामुळे वेळ आणि श्रम वाचवण्यासाठी मी लुना वापरली. पण मंडईत जायला कशाला लुना? तिथे मी चालतच जाई. मी जेव्हा लोकांची बोलणी ऐकते ना, 'फ्रीज डबल डोअरचाच हवा, फ्लॅट तीन बेडरूमचा हवाच वगैरे ..' तेव्हा मी माझी श्रवणयंत्रणाच बंद करून घेते.

आत्ता जो वसुंधरा महोत्सव झाला, त्यात पाच 'R' बद्दल भिक्तीपत्रक लावलं होतं. refuse, reduce, reuse, recycle आणि restore. मी त्यात सहावा R - respect ही जोडते. आज कुणाला कुणाबद्दल, कशाबद्दल आदरच नाही. आईवडिलांबद्दलसुद्धा नाही तर बाकीच्याबद्दल काय असणार. Re-spect- जरा मागं वळून पहा ना! मी एकट्यानं करून काय होणार असं न म्हणता, मी थोडं तरी काही करीन असं म्हणायला हवं. सगळे R थोडेथोडे पाळले तरी खूप होईल. अनेकदा असं दिसतं- एका खोलीत दहाबाराजण बसतात आणि पाच ट्यूब, चार पंखे चालू असतात - कशाला? महोत्सवाच्या पत्रकार परिषदेत ह्या पाच R बद्दल नुसता उल्लेख केला गेला. त्याचं विश्लेषण करून लोकांपर्यंत त्याचा अर्थ पोचवायला हवा होता. तुमच्याकडे अत्याधुनिक तंत्रज्ञान आहे, महोत्सवासाठी तुम्ही एवढा खर्च करताय, तर प्रत्येक R वर छोटी पुस्तिका तयार करा, त्यावर छान चित्रं काढा

आणि त्याचा अर्थ लोकांपर्यंत पोचवा. लोकांनी काय करावं.. अशी आज्ञार्थी वाक्यं काय उपयोगाची? मी हे करीन, असं प्रत्येकाचं वाक्य आलं पाहिजे.”

बाई अखंड बोलत होत्या आणि आम्ही अक्षरशः अवाक झालो होतो. ऐकत होतो ते पचवायचा प्रयत्न करत होतो. तेवढ्यात त्या म्हणाल्या, “चला आपण कॉफी घेऊ.” गप्पा मारत कॉफी, कवठाची बर्फी, बाकरवडी असा साग्रसंगीत पाहुणचार स्वीकारून आम्ही निघालो. आमच्यासाठी आणलेल्या खुर्च्या परत द्यायला लागलो, तर त्या म्हणाल्या, “अहो राहू देत. त्या आपल्याच आहेत. त्यांना लागल्या तर ते नेतात, मला लागल्या की मी आणते.”

क्वचित आपण कधी कुणाला भेटून येतो आणि नंतर अनेक दिवस त्यांच्याविषयीच इतरांशी बोलत राहतो, तसं माझं सानेबाईना भेटून आल्यावर झालं आहे. खरं तर त्यांनी कोणत्याच विषयाची आमच्याशी हिरीरीनं चर्चा केली नाही, जोशानं-अधिकारानं मतं मांडली नाहीत की उपदेशाचे डोस दिले नाहीत. मात्र त्यांच्या भेटीनं एक अनामिक अस्वस्थता मनात पेरली गेली आहे. नैसर्गिक संसाधनांच्या रक्षणासाठीचे आपले प्रयत्न किती तोकडे आहेत, आपल्याला कितीतरी मैलाचं अंतर चालून जायचंय याची जाणीव झाली आहे. Reduce, refuse, reuse, recycle, restore आणि respect या सानेबाईनी उल्लेख केलेल्या किती मुद्यांचा आपण खरोखरी विचार करतो, असा प्रश्न मला पडला आहे. उपभोग आणि उधळपट्टीच्या प्रमाणाचं मोजमाप करणारी एक मापनपट्टी त्यांनी आपल्यापुढे ठेवली आहे. तिचं शून्याचं टोक धरून ठेवून एक समृद्ध जीवन त्या जगताहेत.

निसर्गातल्या प्रत्येक जीवासंबंधी आपण आदर बाळगला तरच आपलं अस्तित्व टिकणार आहे, हे आज परिस्थितिकी विज्ञान क्षेत्रात मांडलं जातंच आहे; ते कसं साध्य करायचं याचा वस्तुपाठ सानेबाईनी आपल्यासमोर ठेवला आहे. आपल्याला त्यातलं काही घ्यावंसं वाटतं की नाही ते आपापल्या क्षमता आणि जीवनापेक्षांवर अवलंबून आहे.

असह क्या होता है?

मागच्या अंकातल्या संवादकीयात कृतीमागचा आपला हेतू नेमका काय असतो, आणि ती कृती झाल्यावर त्यातून नेमका उतारा काय पडतो, या विषयावर काही म्हटलेलं आहे. त्या निमित्तानं घडलेला एक प्रसंग आपल्यासमोर ठेवत आहे. प्रसंग अमूक एका शाळेतला असला तरी प्रातिनिधिक म्हणावा असाच आहे.

एका शाळेत विज्ञान दिनाचा कार्यक्रम होता, जोडीनं मराठी दिनाचाही. त्यासाठी अध्यक्ष म्हणून दुसऱ्या एका शाळेतल्या उपक्रमशील (मराठी कम् क्रीडा) शिक्षकांना बोलावलं होतं. प्रमुख पाहुणे म्हणून मला (अतिशय आग्रहाचं) बोलावणं होतं. शाळेत पोचल्यावर एका शिक्षकांनी रीतीप्रमाणे मुख्याध्यापकांच्या खोलीत नेऊन बसवलं. तिथं अत्यंत गंभीर शांतता होती. स्वागताचं एक हास्य टाकून आणि एकदा ‘बसा बसा’ म्हणून ते ओळखीचे शिक्षक ‘बाकी जबाबदाऱ्या’ पार पाडायला निघून गेले. मुख्याध्यापक कमालीच्या कोऱ्या चेहऱ्यानं बसून होते. त्यांनी आमच्याकडे औषधापुरतं म्हणावं इतकंही लक्ष दिलं नाही. नंतर कळलं की, ते आता निवृत्त होत असल्यानं त्यांनी शाळेच्या एकंदर कार्यक्रमातूनच मन काढून घेतलेलं आहे. कुणाशी न बोलता त्या खोलीत गप्प बसून राहावं लागल्यानं मी इकडेतिकडे बघायला सुरुवात केली. मुख्याध्यापकांच्या मागच्या बोर्डावर एक ‘स्वामी संदेश’ आणि ‘दहा सत्ये’ अशी दोन रंगीत पत्रकं लावून ठेवलेली होती. पलीकडे एकमेकांच्या गळ्यात हार घालणारे राधा-कृष्ण - त्यांच्या खाली विवेकानंद- त्यांच्या पायाशी काचबंद गुलाबी ज्ञानेश्वर. बाकी भिंतीवर शाळेच्या ट्रॉफीज, बक्षिसं इ.

तेवढ्यात अध्यक्ष होणाऱ्या शिक्षकांना आणलं गेलं, आणणाऱ्यांनी आमची ओळख करून दिली आणि पुन्हा सगळे गप्प बसलो. कार्यक्रमाला अजून अवकाश होता. मग प्यायला पाणी आलं. बऱ्याच वेळानं एका शिक्षकानं येऊन सांगितलं- ‘माइक चालत नाहीये, तेवढा दुरुस्त झाला, की जाऊया हॉलमध्ये.’ शेजारच्या वर्गातून मी मराठी...मी मराठी... ओळखीचे सूर ऐकू येत होते. टी.व्हीवरून नेहमीच ऐकू येणारे.

यथावकाश हॉलमध्ये बोलावणं आलं. गेलो. तिथं चारकशे मुलं, आठवी-नववीची, छप्परफाड आवाज करत ओळीनं गर्दीनं जमिनीवर बसलेली. बाहेर ओसरीतही मुलांची गर्दी. समोर सरस्वतीची मूर्ती, समई, उदबत्ती-धूर-फुलं-हार इ. माइकवर कोणीतरी ‘स्वागत’ केल्यावर टाळ्यांचा कडकडाट....थांबवायचाच नव्हता तो मुलांना! गंमतच ती एक. एकजण रागावल्यानंतर मग तो कडकडाट थांबला.

प्रार्थनेनं कार्यक्रम सुरू झाला. कार्यक्रम-पत्रिका मागच्या फळ्यावर व्यवस्थित लिहिलेली होती. प्रास्ताविक, पाहुण्यांची ओळख, मराठी दिनाची माहिती, विज्ञान दिनाची माहिती, मुलांनी बसवलेले प्रयोग, गाणी, कविता, पाहुण्यांची भाषणं, बक्षीस समारंभ... अशी मोठी यादी होती. दोन तास तरी मुलांनी तिथं बसायचं हे त्यावरून स्पष्ट होतं. शिक्षकांनी ही सगळी कामं वाटून घेऊन शिवाय मराठी दिनावर व विज्ञान दिनावर आपापले निबंध नीट तयार केलेले होते. त्यांनी ते वाचूनही दाखवले. ते ऐकताना किंवा न ऐकताना म्हणून, मुलांचा आवाज हळूहळू वाढत जाई अन् माइक निष्प्रभ होई. त्यामुळे मुलांना गप्प बसवण्याचे विविध प्रयत्न दर सात मिनिटांनी करावे लागत. एकेकाला गप्प बसवणं- वेगळं

काढणं - अधूनमधून सगळ्यांनाच 'बैठे बैठे सावधान' अशी ऑर्डर देणं इ. इ. मधल्या टाळ्या किंवा होऽऽ नाहीऽऽ भरभक्कम जोरानं होई. मी ठरवलेल्या तीन मुद्यांपैकी एकच मुद्दा मांडून भाषण संपवलं, अजिबात उशीर करू नये या इच्छेनं.

सगळ्यात अफलातून झालं अध्यक्षचं भाषण... मुलांना त्यांनी दोन प्रश्न विचारले. आणि ते विचारण्यापूर्वीच 'जर तुम्हाला यांची उत्तर आली तरच तुमचं मराठीवर प्रेम आहे, नाहीतर नाही.' असं आधीच सांगून टाकलं. एक-कुसुमाग्रजांचा जन्म कुठे झाला? आणि दोन - मराठीतील कोणत्या तीन लेखकांना ज्ञानपीठ पुरस्कार मिळाला? एकालाही माहीत नव्हतं.... 'ही तर अगदी लाज वाटण्यासारखी गोष्ट आहे' असं सांगून मगच त्यांनी भाषण पुढे चालू केलं. भाषण जे काही होतं ते होतं. शेवटी त्यांनी 'आपण आपल्या मराठीची सेवा केली पाहिजे. तिचा गर्व बाळगला पाहिजे...' या धर्तीवर एक प्रतिज्ञा म्हणवून घेतली. मी मराठीतून शिकेन... मराठीतून सही करेन... मराठीचा अभिमान बाळगेन...इ.इ.

मगाशी आपलं मराठीवर प्रेम नाही असा रड्वा बसल्यानं कानकोंडे झालेले आणि काही बेरकीपणाने पाहत असलेले चेहरे आता ते भाव पुसून, स्वरयंत्राचा व्यायाम करायची ही संधी अत्यंत आनंदानं उचलून तिचं आपापल्या परीनं सोनं करू लागले.

यथावकाश कार्यक्रम संपला. शाळेतला एक दिवस पार पडला.

विज्ञानदिनाचा आणि मराठीदिनाचा हा कार्यक्रम चालू असताना प्रत्येकाचा उद्देश मला वेगवेगळाच भासत होता.

- मुख्याध्यापक: त्यांचा बिचाऱ्यांचा अगदी काही म्हणजे काहीच उद्देश नव्हता.
- पाहुण्यांची ओळख करून देणारे : मी आणलेले पाहुणे कसे ग्रेट आहेत, त्यांना कसे ३६ पुरस्कार मिळालेत... हे सांगण्याचा उद्देश घेऊन आलेले होते. तो त्यांच्या पातळीवर त्यांनी पुरा केला. पण त्यातून कुणाला नेमका काय फायदा झाला, किंवा निदान मराठी दिनाचा त्याच्याशी काय संबंध वगैरे प्रश्न आपण विचारूच नयेत. गंमत म्हणजे, अध्यक्षांचे सर्व पुरस्कार त्यांच्या क्रीडाक्षेत्रातल्या कामाबद्दल होते.)
- निबंध लिहून आणलेल्या शिक्षकांना ते माईकवरून सादर करायचे होते.
- मुलांना माइकवर बोलायचं, गायचं इ. इ. होतं.
- सूत्रसंचालक : सुविचार पेरून प्रभाव पाडायचा होता.
- इतर शिक्षक : मुलांना गप्प बसवून कार्यक्रम संपेपर्यंत थोपवून धरायचं होतं.
- मला : कमीत कमी वेळात हा कार्यक्रम संपावा अशी एकमेव भावना माझ्या मनात तिथं पोचल्यापासून होती.
- अध्यक्ष : 'माझ्या' भाषणाला मुलं कशी गप्प बसतात हे सिद्ध करायचं होतं. शिवाय 'मला' या विषयातील केवढी खोल माहिती आहे, हे सर्वांना दाखवून द्यायचं होतं. कुसुमाग्रजांचा जन्म कुठं

झाला, नाशिकला की पुण्याला हे माहीत असण्यावरून कुणाचंही मराठीवरचं प्रेम कसं काय सिद्ध होतं?

असो.

- समोरच्या मुलांच्या मनात एकच हेतू होता, त्यांना प्रचंड कंटाळा येत होता, आणि तो घालवणं, वेळ काढणं, यापलीकडे त्यांना दुसरा हेतू असणं शक्यच नव्हतं.

मराठीबद्दल- विज्ञानाबद्दल थोडं प्रेम वाढवावं, जाणीव वाढवावी, लक्ष वेधावं, असले काहीही उद्देश त्या ठिकाणी अर्थहीन, रुचिहीन वाटत होते. त्याला प्रत्येकजण आपापल्या हेतूंची चाट आजूबाजूनं मारून जात होता.

कार्यक्रम 'चांगला' 'नीट' पार पाडतो आहे, असं कुणाला वाटलं तरी त्यातून घडलं मात्र काहीही नाही.

असं का झालं?

असे कार्यक्रम ठरवताना ते मुलांना रस वाटण्यासारखे ठरवायला हवेत हे शिक्षकांच्या मनातही अनेकदा येत नाही. एकावेळी ४००च्या वर मुलं एका ठिकाणी गर्दी करून काय करू शकतात? फारफारतर फक्त ऐकू शकतात. प्रश्नसुद्धा विचारू शकत नाहीत. संवाद, कृती, विचार काहीही करणं कसं शक्य आहे? त्यामुळे त्यांच्या सहभागाची संधीच नाही. हेच जर पंचवीस मुलांचं शिबिर असतं तर दिवसभरही आनंदानं काही करणं, शिकणं घडू शकतं.

- मराठी दिन, विज्ञान दिन, बक्षीस समारंभ असे तीन तीन दिशांचे कार्यक्रम एकत्र करून घेणं याचा उद्देश फक्त टिकमार्कपाशीच जातो.
- स्वागतगीत/ प्रार्थना/ भाषण/ पूजन/ आभार सगळं परंपरा टिकवण्याचा भाग म्हणून येतं. उद्देश सफल होण्याशी त्याचा संबंध कदापि नसतो.
- या सगळ्यात प्रचंड अन्याय होतो तो बिचाऱ्या मुलांवर, आणि त्या अन्यायाला ती बिचारी ओरडाओरडा करून वाचा फोडत होती. कार्यक्रमाची रचना संपूर्णपणे व्यवस्थापकीय सोय म्हणून केलेली होती. तिचा संबंध विषयाशी नव्हता आणि विषय मुलांना समजावा म्हणून तर मुळीच नव्हता. तो असायला हवा, असा कुठलाही, अगदी साधा विचारही शाळेतले शिक्षक अनेकदा करत नाहीत. (करणाऱ्यांनी स्वतःला वगळावं, पण हे अनेकदा आणि अनेक शाळांमध्ये घडतं.)
- एका अर्थी काही शिक्षकांनी, अगदी अर्थहीन ठरावेत असे जरी असले तरी, कष्ट केले होते, वेळ दिला होता. पण मूळ उद्देशापर्यंत पोचण्याइतके, कष्ट करण्याऱ्यांचे सर्वांगीण लक्षच नसते. विचार केलेला नसतो.
- कार्यक्रम यशस्वी होण्याची कल्पना- तो वेळेत सुरू झाला, वेळेत संपला, चारशे मुलांनी ऐकला, खर्च फार झाला नाही, नवे पाहुणे आणले, ठरल्याप्रमाणे सर्व पायऱ्या पार पडल्या - अशा प्रकारची असते. आणि ती इथंही तशीच घडली. तेव्हा शाळेच्या दृष्टीनं आजही हा एक यशस्वी कार्यक्रम घडला, पण मुलांची समज विकसित करणं वगैरे राहूनच गेलं.

- प्रतिनिधी

के शवसुत म्हणाले होते, 'ह्या विश्वाचा पसारा केवढा, ज्याच्या त्याच्या डोक्याएवढा.'

किती काय काय घडतं या विश्वात! पण आपण कोणी त्याकडे किती पाहतो, कसं पाहतो, ते आपल्या प्रत्येकाच्या आवाक्यावर अवलंबून आहे. आता ही काही आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर मत व्यक्त करण्याची जागा नाही, आम्ही त्यासाठी योग्य व्यक्तीही नाही. पण जगभर सहा-सात देशात केवढी बंडाळी माजली, युक्रन, बोस्निया, थायलंड, व्हेनेझुएला इथे अक्षरशः एकावेळी उठाव होताना दिसले, राजकर्त्यांच्या भ्रष्ट वागणुकींना मध्यमवर्गीय खपवून घेतलं नाही; म्हणून

सर्वांनी त्यातून काही बोध घेतलाय असं काही घडलं नाही. भारतातली निवडणुकीची लगीनघाई बघितली तर राजकारण्यांना त्याची जाणीव असल्याचं निदान जाणवत तरी नाहीय. भारताला आता अधिक जबाबदार, लवचीक असलेल्या आणि शांततापूर्ण वाटेवर नेणाऱ्या सरकारची गरज आहे. आणि ती पूर्ण झाली नाही तर मात्र भारतातला समाजही संतापेल आणि मग कदाचित दिल्लीत जो फुफाटा उठेल त्याला जगात तोड नसेल.

तर मुद्दा असाय की आपण सगळे जे काही जगतो, त्यात माणूस म्हणून जन्माला आल्यानं- काही इलाजच नाही म्हणून- काही ना काही विचारही करतो, हा सगळा विचार आपापल्या डोक्याएवढाच असतो. तिथे जेवढी जागा असेल त्यावर आपल्या विचारांचा आटोका ठरायचा. मग तो वाढवायला आपण कितीही आटोकाट प्रयत्न केले, तरी त्यांनाही आपली स्वतःची अशी कक्षा किंवा इयत्ता असायचीच.

किती केलं तरी प्रत्येकाची काही एक मर्यादा असते, आणि ती ओलांडून काही जाता येत नाही. आमच्या घरी मुलं नववी-दहावीच्या वयाची असताना कुणाच्या अशा मर्यादांची आपल्याला जाणीव झाली की, त्यांचा पगार कळला-असा वाक्प्रयोग यायचा. त्यात मला वाटतं थोडी तक्रार असायची. 'ताई, तू प्रत्येक गोष्ट काय आईला सांगतेस, पगार कळला आता मला तुझा!!' किंवा लहान बाळालाही 'अरे, माझ्या वहीवर ओली धार धरलीस, कळला मला पगार तुझा!'

तर असा प्रत्येकाचा आवाका वेगळा. भाताची लावणी करायला गेलं की एका हातात मावतील एवढीच रोपं आवणातून घ्यावी लागतात. त्यांना आवा म्हणतात. त्यावरून आवाका हा शब्द आलाय. खरं म्हणजे अनेक गोष्टी आपल्या आवाक्यातल्या असतात पण आपण त्या करत नाही. आपल्या मनातून त्यांना

प्राधान्य द्यायचं नसतं किंवा वाटतं तितकं ते सहज काम नसतं. आमची एक मैत्रीण याला, "अजून काही ते माझ्या बेचक्यात बसत नाहीय", असं म्हणते.

आ असा उपसर्ग वापरून अनेक शब्द आहेतच. संस्कृतोद्भव गटातले आसेतू हिमाचल, आमूलाग्र वगैरे सोडा, पण आटोकाही त्यातलाच म्हणावा काय? आमचे एक मित्र 'आकंटाळा' कुठल्याही कार्यक्रमांना यायला तयार असतात. म्हणजे, कितीही कंटाळा आला तरी सामाजिक कार्यक्रम ही आपण जाऊन भूषवण्याची जागा असल्याचं त्यांच्या मनानं घेतलेलं असल्यानं, ते सापडेल त्या सगळ्या कार्यक्रमांना जातात. आणि गंमत म्हणजे, सगळे कार्यक्रम त्यांना आवडतात. ह्याचा एक मोठा फायदा आहे. अनेक वर्ष हा उद्योग केल्यानं असेल, पण त्यांची मान नेहमी थोडी हलत असते. त्यामुळे त्यांच्याकडे बघत बोलल्यास एक प्रकारचं सातत्यपूर्ण प्रोत्साहन मिळत राहतं. विशेषतः नव्या वक्त्यांना त्यांची फार मदत होऊ शकेल. असो.

आपल्या अधिकाराचं, आपल्या क्षमतांचं, आपल्या जीवनाचं म्हणू नेमकं क्षेत्र कोणतं आणि त्यातल्या कशावर आपली अधिसत्ता आहे, काय केलं ते तर तो अधिक्षेप ठरेल, या सगळ्याचा आपल्याला काय अधिगम आहे, म्हणजे आपल्याला काय कळलंय उमजलंय, सारं आपलं आपल्याजवळ राहातं. त्यातही आपली पोच कुठपर्यंत आणि त्यातलं काय आपल्या बेचक्यात, पकडीत किंवा चिमटीत उचलता येतं ते अग्रक्रमानं शोधावं, इतरांच्या मर्यादा संकोचू न देता आपल्या विस्ताराव्यात. त्यासाठी फार अचाट प्रयत्न करावेत असं जरी नाही, तरी कचाटं तरी करत राहू नये. निदान सगळा प्रयत्न दुसऱ्याला कचाटीत पकडायला करत बसू नये, इतकंच काय ते म्हणता येईल.

लेख संपताना एक देखणा शब्द सांगते.

शब्दांच्या जगातलं एक देखणं आणि डोळस नाव ग. दि. माडगूळकर! त्यांनी एका नव्या आणि चांगल्या कवीबद्दल आनंद अंतरकर या संपादकाशी बोलताना म्हटलं होतं, "आजच्या काळात विश्रंभ वाटावा असे कवी क्वचितच आढळतात. हा तसा आहे."

विश्रंभ म्हणजे विश्वास, काही भलं करेल असा विश्वास!

आपल्याला सर्वांनाच आपल्या स्वतःतल्या आणि परिस्थितीतल्या विश्रंभाची ओढ आणि आवश्यकता आहे.

◆ ◆ ◆

संजीवनी कुलकर्णी, नीलिमा सहस्रबुद्धे

